

T. LIVII PATAVINI
LIBER XXVII.

Hic status rerum Hispaniae erat. In Italia consul Marcellus, Salapia per proditionem recepta, Maroneam et Meles de Samnitibus vi cepit. Ad tria millia militum ibi Hannibalis, quae praesidii causa relictae erant, oppressa. Praeda (et aliquantum eius fuit) militi concessa. Tritici quoque ducenta quadraginta millia modium, et centum decem millia hordei inventa. Ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta clades intra paucos dies accepta est, haud procul ab Herdonea urbe. Castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat, spe recipiendae Herdoneae, quae post Cannensem cladem ab Romanis defecerat, nec loco satis tuto posita, nec praesidiis firmata. Negligentiam insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus Poenum fidem senserat, postquam, Salapia amissa, excessisse his locis in Bruttios Hannibalem auditum est. Ea omnia, ab Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali, simul curam sociae retinendae urbis, et spem fecere incautum hostem aggrediendi. Exercitu expedito, ita ut famam prope praeveniret, magnis itineribus ad Herdoneam contendit, et, quo plus terroris hosti obiceret, acie instructa accessit. Par audacia Romanus, consilio et viribus impar, copiis raptim eductis, conflictavit. Quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt. Ceterum Hannibal, signo equitibus dato, ut, quum pedestres acies occupassent praesenti certamine oculos animosque, circumvecti, pars castra hostium, pars terga trepidantium invaderent, ipse in Fulvii similitudinem nominis, quod Cn. Fulvium

praetorem biennio ante in iisdem devicerat locis, increpans, similem eventum pugnae fore affirmabat. Neque ea spes vana fuit. Nam, quum cominus acie et peditum certamine multi cecidissent Romanorum, starent tamen ordines signaque, equestris a tergo tumultus, simul a castris clamor hostilis auditus, sextam ante legionem, quae, in secunda acie posita, prior ab Numidis turbata est; quintam deinde atque eos, qui ad prima signa erant, avertit. Pars in fugam effusi, pars in medio caesi: ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum cecidit. Romanorum sociorumque quot caesa in eo proelio millia sint, quis pro certo affirmet? quum tredecim millia alibi, alibi haud plus, quam septem, inveniam. Castris praedaeque victor potitur. Herdoneam, quia et defecturam fuisse ad Romanos comperit, nec mansuram in fide, si inde abscessisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta, incendit: occidit principes, qui cum Fulvio colloquia occulta habuisse comperti sunt. Romani, qui ex tanta clade evaserant, diversis itineribus semermes ad Marcellum consulem in Samnium perfugerunt.

II. Marcellus, nihil admodum tanta clade territus, literas Romam ad senatum de duce et exercitu ad Herdoneam amisso scribit. *Ceterum, eundem se, qui post Cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem contudisset, ire adversus eum, brevem illi laetitiam, qua exsultet, facturum.* Et Romae quidem quum luctus ingens ex praeterito, tum timor in futurum erat. Consul, ex Samnio in Lucanos transgressus, ad Numistrone in conspectu Hannibalis loco plano, quum Poenus collem teneret, posuit castra. Addidit et aliam fidentis speciem, quod prior in aciem eduxit. Nec detrectavit Hannibal, ut signa portis efferri vidit. Ita tamen aciem instruxerunt, ut Poenus dextrum cornu in collem erigeret, Romani

sinistrum ad oppidum applicarent. Ab hora tertia quum ad noctem pugnam extendissent, fessaeque pugnando primae acies essent, ab Romanis prima legio et dextra ala, ab Hannibale Hispani milites et funditor Baliaris, elephanti quoque, commisso iam certamine in proelium acti. Diu pugna neutro inclinata stetit. Primae legioni tertia, dextrae alae sinistra subiit, et apud hostes integri a fessis pugnam accipere. Novum atque atrox proelium ex tam segni repente exarsit, recentibus animis corporibusque: sed nox incerta victoria diremit pugnantes. Postero die Romani ab sole orto in multum diei steterunt in acie: ubi nemo hostium adversus prodiit, spolia per otium legere, et congestos in unum locum cremavere suos. Nocte insequenti Hannibal silentio movit castra, et in Apuliam abiit: Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum praesidio modico Numistrone relictis, praepositoque his L. Furio Purpureone tribuno militum, vestigiis institit sequi. Ad Venusiam adeptus eam est. Ibi per dies aliquot quum ab stationibus procursaretur, mixta equitum peditumque tumultuosa magis proelia, quam magna, et ferme omnia Romanis secunda fuerunt. Inde per Apuliam ducti exercitus sine ullo memorando certamine; quum Hannibal nocte signa moveret, locum insidiis quaerens; Marcellus, nisi certa luce, et explorato ante, non sequeretur.

III. Capuae interim Flaccus dum bonis principum vendendis, agro, qui publicatus fuerat, locando (locavit autem omnem frumento) tempus terit; ne deesset materia in Campanos saeviendi, novum in occulto gliscens per indicium protractum est facinus. Milites aedificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur, simul metuens, ne suum quoque exercitum, sicut Hannibalis, nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibimet ipsos

tecta militariter coegerat aedificare. Erant autem pleraque ex cratibus aut tabulis facta, alia arundine texta, stramento intecta omnia, velut de industria, alimentis ignis. Haec noctis una hora ut omnia incenderent, centum septuaginta Campani, principibus fratribus Blosiis, coniuraverant. Indicio eius rei ex familia Blosiorum facto, portis repente iussu proconsulis clausis, quum ad arma signo dato milites concurrissent; comprehensi omnes, qui in noxa erant, et, quaestione acriter habita, damnati neatique: indicibus libertas, et aeris dena millia data. Nucerinis et Acerranos querentes, ubi habitarent, non esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut aedificarent, quae incensa erant: Nucerini Atellam, quia id maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis, traducti. Inter multas magnasque res, quae, nunc secundae, nunc adversae, occupabant cogitationes hominum, ne Tarentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et P. Aquillius in Etruriam legati ad frumentum coemendum, quod Tarentum portaretur, profecti: et mille milites de exercitu urbano, par numerus Romanorum sociorumque, eodem in praesidium cum frumento missi sunt.

IV. Iam aestas in exitu erat, comitiorumque consularium instabat tempus. Sed literae Marcelli, negantis e republica esse, vestigium abscedi ab Hannibale, cui cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam iniecerant, ne aut consulem, tum maxime res agentem, a bello avocarent, aut in annum consules deessent. Optimum visum est, quanquam extra Italiam esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari. Ad eum literae iussu senatus ab L. Manlio praetore urbis missae, cum literis consulis M. Marcelli: ut ex iis nosceret, quae causa Patribus eum potius, quam collegam, revocandi ex provincia

esset. Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romanam venerunt, quae is prospera proelia cum Carthaginiensibus fecisset, memorantes. *Regem nec inimiciorem ulli populo, quam Carthaginensi, nec amicitiosem, quam Romano,* affirmabant esse. *Misisse eum antea legatos in Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios, imperatores Romanos: nunc ab ipso velut fonte petere Romanam amicitiam voluisse.* Senatus non legatis modo benigne respondit, sed et ipse legatos donis ad regem misit, L. Genucium, P. Poetelium, P. Popillium. Dona tulere, togam et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque pondo auri factam. Protinus et alios Africae regulos iussi adire. Iis quoque quae darentur, portata, togae praetextae, et terna pondo paterae aureae. Et Alexandriam ad Ptolemaeum Cleopatramque reges M. Atilius et M'. Acilius legati, ad commemorandam renovandamque amicitiam missi, dona tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea: reginae pallam pictam cum amiculo purpureo. Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex propinquis urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum cum ubere lactenti natum: Iovis aedis culmen fulmine ictum, ac prope omni tecto nudatum: iisdem ferme diebus, Anagninae terram ante portam ictam, diem ac noctem sine ullo ignis alimento arsisse: et aves, ad compitum Anagninum, in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse: Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitudinis mirae lascivientium piscium modo exsultasse: Tarquiniiis porcum cum ore humano genitum: et in agro Capenate, ad lucum Feroniae, quattuor signa sanguine multo diem ac noctem sudasse. Haec prodigia hostiis maioribus procurata decreto pontificum: et supplicatio diem unum Romae ad omnia pulvinaria, alterum, in Capenate agro, ad Feroniae lucum, indicta.

V. M. Valerius consul literis excitus, provincia exercituque mandato Cincio praetori, M. Valerio Messalla praefecto classis cum parte navium in Africam praedatum simul speculatumque, quae populus Carthaginensis ageret pararetque, misso, ipse decem navibus Romam profectus quum prospere pervenisset, senatum extemplo habuit. Ibi de suis rebus gestis commemoravit. *Quum annos prope sexaginta in Sicilia terra marique saepe magnis cladibus bellatum esset, se eam provinciam confecisse. Neminem Carthaginensem in Sicilia esse: neminem Siculum, qui metu inde fugati afuerint, non esse: omnes in urbes, in agros suos reductos, arare, serere: desertam recoli tandem terram, frugiferam ipsis cultoribus, populoque Romano pace ac bello fidissimum annonae subsidium.* Exin Mutine, et si quorum aliorum merita erga populum Romanum erant, in senatum introductis, honores omnibus, ad exsolvendam fidem a consule, habiti. Mutines etiam civis Romanus factus, rogatione ab tribuno plebis, ex auctoritate Patrum, ad plebem lata. Dum haec Romae geruntur, M. Valerius Messalla quinquaginta navibus quum antelucem ad Africam accessisset, improvise in agrum Uticensem excensionem fecit: eumque late depopulatus, multis mortalibus cum alia omnis generis praeda captis, ad naves rediit, atque in Siciliam transmisit: tertio decimo die, quam profectus inde erat, Lilybaeum revectus. Ex captivis, quaestione habita, haec comperta, consulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret, quo in statu res Africae essent. *Quinque millia Numidarum cum Masinissa, Galae filio, acerrimo iuvene, Carthagine esse; et alios per totam Africam milites mercede conduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traicerentur: ut is, quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam transgressus, iungeret se Hannibali.* In eo positam

victoriam credere Carthaginienses. Classem praetera ingentem apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere brevi traiecturam. Haec recitata a consule ita movere senatum, ut non exspectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem comitiorum habendorum causa dici, et extemplo in provinciam redeundum. Illa disceptatio tenebat, quod consul in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classi praeesset, dictatorem dicturum esse aiebat: Patres extra Romanum agrum (eum autem Italia terminari) negabant dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis quum de ea re consuleret, ita decrevit senatus, *Ut consul prius, quam ab urbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret; eumque, quem populus iussisset, diceret dictatorem. Si consul noluisset, praetor populum rogaret: si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent.* Quum consul se populum rogaturum negasset, quod suae potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare; tribuni plebis rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. Sed, quo die id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit: destitutique Patres literas ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertae ab collega reipublicae subveniret, diceretque, quem populus iussisset, dictatorem. Ita a M. Claudio consule Q. Fulvius dictator dictus, et ex eodem plebiscito et ab Q. Fulvio dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum dictus.

VI. Dictator postquam Romam venit, Cn. Sempromium Blaesum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit, in locum C. Calpurnii praetoris; quem, ut Capuae exercituique suo praeesset, literis excivit. Ipse comitia, in quem diem primum potuit, edixit: quae, certamine inter tribunos dictatoremque iniecto, perfici non

potuerunt. Galeria iuniorum, quae sorte praerogativa erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerat, eodemque iure vocatae inclinassent, ni tribuni plebis C. et L. Arennii se interposuissent, qui, *neque magistratum continuari satis civile esse, aiebant; et multo foedioris exempli, eum ipsum creari, qui comitia haberet. Itaque, si suum nomen dictator acciperet, se comitiis intercessuros: si aliorum, praeterquam ipsius, ratio haberetur, comitiis se moram non facere.* Dictator causam comitiorum auctoritate senatus, plebiscito, exemplis tutabatur. Namque, Cn. Servilio consule, quum C. Flaminius alter consul ad Trasimenum cecidisset, ex auctoritate Patrum ad plebem latum, plebemque scivisse, ut, quoad bellum in Italia esset, ex iis, qui consules fuissent, quos et quoties vellet, reficiendi consules populo ius esset: exemplumque eam in rem se habere vetus L. Postumii Megelli, qui interrex iis comitiis, quae ipse habuisset, consul cum C. Iunio Bubulco creatus esset; recens Q. Fabii, qui sibi continuari consulatum, nisi id bono publico fieret, profecto nunquam sisset. His orationibus quum diu certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunes convenit, ut eo, quod censuisset senatus, staretur. Patribus id tempus reipublicae visum est, ut per veteres, et expertos, bellique peritos imperatores respublica gereretur. Itaque moram fieri comitiis non placere. Concedentibus tribunis, comitia habita. Declarati consules Q. Fabius Maximus quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum. Praetores inde creati, L. Veturius Philo, T. Quinctius Crispinus, C. Hostilius Tubulus, C. Aurunculeius. Magistratibus in annum creatis, Q. Fulvius dictatura se abdicavit. Extremo aestatis huius classis Punica navium quadraginta, cum praefecto Hamilcare in Sardiniam traiecta, Olbiensem primo, dein, postquam ibi P. Maullius Vulso praetor cum exercitu apparuit, cir

cumacta inde ad alterum insulae latus; Caralitanum agrum vastavit, et cum praeda omnis generis in Africam rediit. Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suffectique. C. Servilius pontifex factus in locum T. Otacilii Crassi. Ti. Sempronius Ti. F. Longus augur factus in locum T. Otacilii Crassi. Decemvir item sacris faciundis in locum Ti. Sempronii C. F. Longi Ti. Sempronius Ti. F. Longus suffectus. M. Marcius rex sacrorum mortuus est, et M. Aemilius Papus maximus curio: neque in eorum locum sacerdotes eo anno suffecti. Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem et P. Licinium Crassum, maximum pontificem. Crassus Licinius nec consul, nec praetor ante fuerat, quam censor est factus: ex aedilitate gradum ad censuram fecit. Sed hi censores neque senatum legerunt, nec quicquam publicae rei egerunt: mors diremit L. Veturii. Inde et Licinius censura se abdicavit. Aediles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos Romanos diem unum instaurarunt. Aediles plebis Q. Cadius et L. Porcius Licinus ex multaticio argento signa aenea ad Cereris dedere: et ludos, pro temporis eius copia, magnifici apparatus fecerunt.

VII. Exitu anni huius, die quarto et tricesimo, quam ab Tarracone profectus erat, C. Laelius legatus Scipionis Romam venit: isque, cum agmine captivorum ingressus urbem, magnum concursum hominum fecit. Postero die in senatum introductus, captam Carthaginem, caput Hispaniae, uno die, receptasque aliquot urbes, quae defecissent, novasque in societatem ascitas, exposuit. Ex captivis comperta his fere congruentia, quae in literis fuerant M. Valerii Messallae. Maxime movit Patres Hasdrubalis transitus in Italiam, vix Hannibali atque eius armis subsistentem. Productus et in concionem Laelius eadem edisseruit. Senatus ob res feliciter a P.

Scipione gestas supplicationem in unum diem decrevit. C. Laelium primo quoque tempore, cum quibus venerat navibus, redire in Hispaniam iussit. Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli, multis auctoribus; haud nescius, quosdam esse, qui anno insequenti captam tradiderint: quod mihi minus simile veri visum est, annum integrum Scipionem nihil gerendo in Hispania consumpsisse. Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum consulibus, Idibus Martiis, quo die magistratum inierunt, Italia ambobus provincia decreta; regionibus tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis ac Brutiis rem gereret. M. Claudio prorogatum in annum imperium. Praetores sortiti provincias: C. Hostilius Tubulus urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quinctius Crispinus Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. Exercitus ita per provincias divisi. Fulvio duae legiones, quas in Sicilia M. Valerius Laevinus haberet: Q. Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius praefuisset, decretae. Exercitus urbanus ut in Etruriam succederet: C. Calpurnius eidem praeesset provinciae exercituique: Capuam exercitumque, quem Q. Fulvius habuisset, T. Quinctius obtineret. L. Veturius ab C. Laetorio propaetore provinciam exercitumque, qui tum iam Arimini erat, acciperet. M. Marcello, quibus consul bene rem gesserat, legiones decretae. M. Valerio cum L. Cincio (his quoque est enim prorogatum in Sicilia imperium) Cannensis exercitus datus: eumque supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn. Fulvii superessent, iussi. Conquisitos eos consules in Siciliam miserunt: additaque eadem militiae ignominia, sub qua Cannenses militabant, quique ex praetoris Cn. Fulvii exercitu, ob similis iram fugae, missi eo ab senatu fuerant. C. Aurunculeio eadem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius Vulso eam

provinciam obtinuerat, decretae. P. Sulpicio, eadem legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso, prorogatum in annum imperium. Triginta quinque-remes ex Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae: cetera classe praedatum in Africam aut ipsum M. Valerium Laevinum traicere; aut mittere, seu L. Cincium, seu M. Valerium Messallam. Nec de Hispania quicquam mutatum, nisi quod non in annum Scipioni Silanoque, sed donec revocati ab senatu forent, prorogatum imperium est. Ita provinciae exercituumque in eum annum partita imperia.

VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis, quum in locum M. Aemilii sacerdos crearetur, vetus excitaverunt certamen; patriciis negantibus C. Mamilius Vituli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem esse, quia nemo ante eum, nisi ex Patribus, id sacerdotium habuisset. Tribuni appellati ad senatum reiecerunt. Senatus populi potestatem fecit. Ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius Vitulus. Et flaminem Dialem invitum inaugurari coegit P. Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum. Decemvir sacris faciundis creatus in locum Q. Mucii Scaevolae demortui C. Laetorius. Causam inaugurari coacti flaminis libens reticuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset. Ob adolescentiam negligentem luxuriosamque C. Flaccus flamen captus a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. Is, ut animum eius cura sacrorum et caerimoniarum cepit, ita repente exiit antiquos mores, ut nemo tota iuventute haberetur prior, nec probatior primoribus Patrum, suis pariter alienisque, esset. Huius famae consensu elatus ad iustam fiduciam sui, rem intermissam per multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, ut in senatum introiret. Ingressum eum curiam quum L. Licinius

praetor inde eduxisset, tribunos plebis appellavit flamen. Vetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga praetexta et sella curuli flaminio esse. Praetor, non exoletis vetustate annalium exemplis stare ius, sed recentissimae cuiusque consuetudinis usu, volebat: nec patrum, nec avorum memoria Diadem quemquam id ius usurpasse. Tribuni, rem inertia flaminum oblitteratam ipsis, non sacerdotio, damno fuisse, quum aequum censuissent, ne ipso quidem contra tendente praetore, magno assensu Patrum plebisque, flaminem in senatum introduxerunt; omnibus ita existimantibus, magis sanctitate vitae, quam sacerdotii iure, rem eam flaminem obtinuisse. Consules prius, quam in provincias irent, duas urbanas legiones, in supplementum, quantum opus erat ceteris exercitibus militum, scripserunt. Urbanum veterem exercitum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato (frater hic consulis erat) in Etruriam dedit ducendum, et legiones, quae in Etruria erant, Romam deducendas. Et Fabius consul reliquias exercitus Fulviani conquisitas (fuere autem ad tria millia trecenti triginta sex) Q. Maximum filium ducere in Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit: atque ab eo duas legiones et triginta quinqueremes accipere. Nihil hae eductae ex insula legiones minuerunt nec viribus nec specie eius provinciae praesidium. Nam quum, praeter egregie suppletas duas veteres legiones, transfugarum etiam Numidarum equitum peditumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritos viros, milites scripsit. Ea externa auxilia quum singulis Romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum servavit: altero L. Cincium partem insulae, qua regnum Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse ceteram insulam tuebatur, divisam quondam Romani Punicique imperii finibus; classe

quoque navium septuaginta partita, ut omni ambitu litorum praesidia orae maritimae essent. Ipse cum Mutinis equitatu provinciam peragrabat, ut viseret agros, cultaque ab incultis notaret, et perinde dominos laudaret castigaretque. Ita tantum ea cura frumenti provenit, ut et Romam mitteret, et Catanam conveheret, unde exercitui, qui ad Tarentum aestiva acturus esset, posset praeberi.

IX. Ceterum transportati milites in Siciliam (et erant maior pars Latini nominis sociorumque) prope magni motus causa fuere: adeo ex parvis saepe magnarum momenta rerum pendent. Fremitus enim inter Latinos sociosque in conciliis ortus: *Decimum annum delectibus, stipendiis exhaustos esse: quotannis ferme clade magna pugnare. Alios in acie occidi, alios morbo absumi: magis perire sibi civem, qui ab Romano miles lectus sit, quam qui a Poeno captus. Quippe ab hoste gratis remitti in patriam; ab Romanis extra Italiam in exsilium verius, quam in militiam, ablegari. Octavum iam ibi annum senescere Cannensem militem, moriturum ante, quam Italia hostis (quippe nunc quum maxime florens viribus) excedat. Si veteres milites non redeant in patriam, novi legantur, brevi neminem superfuturum. Itaque, quod propediem res ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam solitudinem atque egestatem perveniant, negandum populo Romano esse. Si consentientes in hoc socios videant Romani, profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda cogitatueros: aliter nunquam, vivo Hannibale, sine bello Italiam fore. Haec acta in conciliis. Triginta tum coloniae populi Romani erant. Ex iis duodecim, quum omnium legationes Romae essent, negaverunt consulibus esse, unde milites pecuniam darent. Eae fuere Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Cora, Suessa, Circeii, Setia, Cales, Narnia, Interamna. Nova re consules icti,*

quum absterrere eos a tam detestabili consilio vel-
lent, castigando increpandoque plus, quam leniter
agendo, profecturos rati, eos ausos esse consulibus di-
cere, aiebant, quod consules, in senatu ut pronuntia-
rent, in animum inducere non possent. Non enim de-
trectationem eam munerum militiae, sed apertam de-
fectionem a populo Romano esse. Redirent itaque
propere in colonias, et, tanquam integra re, locuti
magis, quam ausi, tantum nefas, cum suis consule-
rent: admonerent, non Campanos, neque Tarentinos
eos esse, sed Romanos; inde oriundos, inde in colonias
atque in agrum bello captum stirpis augendae causa
missos: quae liberi parentibus deberent, ea illos Roma-
nis debere, si ulla pietas, si memoria antiquae patriae
esset. Consulerent igitur de integro: nam, tum qui-
dem quae temere agitassent, ea prodendi imperii Ro-
mani, tradendae Hannibali victoriae esse. Quum al-
ternis haec consules diu iactassent, nihil moti legati,
neque se, quod domum renuntiarent, habere, dixerunt,
neque senatum suum, quid novi consuleret, ubi nec
miles, qui legeretur, nec pecunia, quae daretur in sti-
pendium, esset. Quum obstinatos eos viderent con-
sules, rem ad senatum detulerunt: ubi tantus pavor
animis omnium est iniectus, ut magna pars, actum
de imperio, diceret. Idem alias colonias facturas;
idem socios consensisse omnes, ad prodendam Hanni-
bali urbem Romanam.

X. Consules hortari et consolari senatum, et di-
cere, Alias colonias in fide atque officio pristino fore;
eas quoque ipsas, quae officio decessissent, si legati
circa eas colonias mittantur, qui castigent, non qui
precentur, verecundiam imperii habituras esse. Per-
missum ab senatu iis quum esset, agerent, facerent-
que, ut e republica ducerent; pertentatis prius alia-
rum coloniarum animis, citaverunt legatos, quaesi-
veruntque ab iis, ecquid milites ex formula paratos

haberent? Pro duodeviginti coloniis M. Sextilius Fregellanus respondit: *et milites ex formula paratos esse: et, si pluribus opus esset, plures daturos: et, quicquid aliud imperaret velletque populus Romanus, enixe facturos. Ad id sibi neque opes deesse, animum etiam superesse.* Consules, sibi parum videri, praefati, pro merito eorum, sua voce collaudari eos, nisi universi Patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum iusserunt. Senatus, quam poterat honoratissimo decreto allocutus eos, mandat consulibus, ut ad populum quoque eos producerent, et inter multa alia praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent, recens etiam meritum eorum in rempublicam commemorarent. Ne nunc quidem post tot saecula sileantur, fraudenturve laude sua. Signini fuere, et Norbani, Saticulanique, et Brundisini, et Fregellani, et Lucerini, et Venusini, et Hadriani, et Firmani, et Ariminenses: et ab altero mari, Pontiani, et Paestani, et Cosani: et mediterranei, Beneventani, et Aesernini, et Spoletini, et Placentini, et Cremonenses. Harum coloniarum subsidio tum imperium populi Romani stetit: iisque gratiae et in senatu, et ad populum actae. Duodecim aliarum coloniarum, quae detrectaverunt imperium, mentionem fieri Patres vetuerunt, neque illos dimitti, neque retineri, neque appellari a consulibus. Ea tacita castigatio maxime ex dignitate populi Romani visa est. Cetera expedientibus, quae ad bellum opus erant, consulibus, aurum vicesimarium, quod in sanctiore aerario ad ultimos casus servabatur, promi placuit. Prompta ad quattuor millia pondo auri. Inde quingena pondo data consulibus, et M. Marcello, et P. Sulpicio proconsulibus, et L. Veturio praetori, qui Galliam provinciam sortitus erat; additumque Fabio consuli centum pondo auri praecipuum, quod in arcem Tarentinam portaretur. Cetero usi sunt ad

vestimenta praesenti pecunia locanda exercitui, qui in Hispania bellum secunda sua fama ducisque gerebat.

XI. Prodigia quoque, priusquam ab urbe consules profiscerentur, procurari placuit. In Albano monte tacta de coelo erant signum Iovis, arborque templo propinqua, et Ostiae lacus, et Capuae murus, Fortunaeque aedes, et Sinuessae murus portaque. Haec de coelo tacta. Cruentam etiam fluxisse aquam Albanam, quidam auctores erant: et Romae intus cellam aedis Fortis Fortunae de capite signum, quod in corona erat, in manus sponte sua prolapsum. Et Priverni satis constabat bovem locutum, vulturiumque frequenti foro in tabernam devolasse, et Sinuessae natum ambiguo inter marem ac feminam sexu infantem: quos androgynos vulgus (ut pleraque, faciliore ad duplicanda verba Graeco sermone) appellat: et lacte pluisse, et cum elephanti capite puerum natum. Ea prodigia hostiis maioribus procurata, et supplicatio circa omnia pulvinaria, et obsecratio in unum diem indicta: et decretum, ut C. Hostilius praetor ludos Apollini, sicut his annis voti factique erant, voveret faceretque. Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul comitia habuit. Creati censores, ambo qui nondum consules fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus. Hi censores ut agrum Campanum fruendum locarent, ex auctoritate Patrum latum in plebem est, plebesque scivit. Senatus lectionem contentio inter censores de principe legendo tenuit. Sempronii lectio erat: ceterum Cornelius *morem traditum a patribus sequendum* aiebat, *ut, qui primus censor ex iis, qui viverent, fuisset, eum principem legerent.* Is T. Manlius Torquatus erat. Sempronius, *cui dii sortem legendi dedissent, ei ius liberum eosdem dedisse deos. Se id suo arbitrio facturum: lecturum-*

que Q. Fabium Maximum, quem tum principem Romanae civitatis esse, vel Hannibale iudice, victurus esset. Quum diu certatum verbis esset, concedente collega, lectus a Sempronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus consul: inde alius lectus senatus, octo praeteritis, inter quos L. Caecilius Metellus erat, infamis auctor deserendae Italiae post Cannensem cladem. In equestribus quoque notis eadem servata causa: sed erant perpauci, quos ea infamia attingeret. Illis omnibus (et multi erant) adempti equi, qui Cannensium legionum equites in Sicilia erant. Addiderunt acerbitati etiam tempus, ne praeterita stipendia procederent iis, quae equo publico emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent. Magnum praeterea numerum eorum conquieserunt, qui equo merere deberent: atque ex iis, qui principio eius belli septendecim annos nati fuerant, neque militaverant, omnes aerarios fecerunt. Locaverunt inde reficienda, quae circa forum incendio consumpta erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, consules ad bellum profecti. Prior Fulvius praegressus Capuam. Post paucos dies consecutus Fabius; qui et collegam coram obtestatus, et per literas Marcellum, ut quam acerrimo bello detinerent Hannibalem, dum ipse Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam undique pulso, nec ubi consisteret, nec quid fidum respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in Italia fore. Rhegium etiam nuntium mittit ad praefectum praesidii, quod ab Laevino consule adversus Bruttios ibi locatum erat, octo millia hominum: pars maxima ab Agathyra, sicut antea dictum est, ex Sicilia traducta, rapti vivere hominum assuetorum. Additi erant Bruttiorum indidem perfugae, et audacia et audendi

omnia necessitatibus pares. Hanc manum ad Brutium primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad Cauloniam urbem oppugnandam. Imperata non impigre solum, sed etiam avide, exsecuti, direptis fugatisque cultoribus agri, summa vi urbem oppugnabant. Marcellus, et consulis literis excitus, et quia ita in animum induxerat, neminem ducem Romanum tam parem Hannibali, quam se, esse, ubi primum in agris pabuli copia fuit, ex hibernis profectus, ad Canusium Hannibali occurrit. Sollicitabat ad defectionem Canusinos Poenus: ceterum, ut appropinquare Marcellum audivit, castra inde movit. Aperta erat regio, sine ullis ad insidias latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde coepit. Marcellus vestigiis instabat, castraque castris conferebat: et, opere perfecto, extemplo in aciem legiones educebat. Hannibal, turmatim per equites peditumque iaculatores levia certamina serens, casum universae pugnae non necessarium ducebat: tractus est tamen ad id, quod vitabat, certamen. Nocte praegressum assequitur locis planis ac patentibus Marcellus: castra inde ponentem, pugnando undique in munitores, operibus prohibet. Ita signa collata, pugnatumque totis copiis: et, quum iam nox instaret, Marte aequo discessum est. Castra, exiguo distantia spatio, raptim ante noctem permunita. Postero die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit. Nec Hannibal detrectavit certamen, multis verbis adhortatus milites, *ut, memores Trasimeni Cannarumque, contunderent ferociam hostis: urgere atque instare eum: non iter quietos facere, non castra ponere pati, non respirare aut circumspicere: quotidie simul orientem solem et Romanam aciem in campis videndam esse. Si uno proelio haud incruentus abeat, quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum.* His irritati adhortationibus, simulque taedio ferociae hostium quoti-

die instantium lacescentiumque, acriter proelium ineunt. Pugnatum amplius duabus horis est. Cedere inde ab Romanis dextra ala et extraordinarii coepere. Quod ubi Marcellus vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem inducit. Dum alii trepidi cedunt, alii segniter subeunt, turbata tota acies est, dein prorsus fusa; et, vincente pudorem metu, terga dabant. Cecidere in pugna fugaque ad duo millia et septingenti civium sociorumque: in his quattuor Romani centuriones, duo tribuni militum, M. Licinius et M. Helvius. Signa militaria quattuor de ala, prima quae fugit; duo de legione, quae cedentibus sociis successerat, amissa.

XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est, concionem adeo saevam atque acerbam apud milites habuit, ut proelio, per diem totum infeliciter tolerato, tristior iis irati ducis oratio esset. *Diis immortalibus, ut in tali re, laudes gratesque, inquit, ago, quod victor hostis, cum tanto pavore incidentibus vobis in vallum portasque, non ipsa castra est aggressus. Deseruissetis profecto eodem terrore castra, quo omisistis pugnam. Qui pavor hic, qui terror, quae repente, qui, et cum quibus pugnaretis, oblivio animos cepit? Nempe iidem sunt hi hostes, quos vincendo et victos sequendo priorem aestatem absumpsistis; quibus dies noctesque fugientibus per hos dies institistis; quos levibus proeliis fatigastis; quos hesterno die nec iter facere, nec castra ponere passi estis. Omitto ea, quibus gloriari potestis: cuius et ipsius pudere ac poenitere vos oportet, referam. Nempe, aequis manibus hesterno die diremistis pugnam. Quid haec nox, quid hic dies attulit? Vestrae his copiae imminutae sunt, an illorum auctae? Non equidem mihi cum exercitu meo loqui videor, nec cum Romanis militibus: corpora tantum atque arma eadem sunt. An, si eosdem animos habuissetis, terga vestra vidisset hostis? signa alicui*

manipulo aut cohorti abstulisset? Adhuc caesis Romanis legionibus gloriabatur. Vos illi hodierno die primum fugati exercitus dedistis decus. Clamor inde ortus, ut veniam eius diei daret; ubi vellet, deinde experiretur militum suorum animos. Ego vero experiar, inquit, milites: et vos crastino die in aciem educam, ut victores potius, quam victi, veniam impetretis, quam petitis. Cohortibus, quae signa amisserant, hordeum dari iussit: centurionesque manipulorum, quorum signa amissa fuerant, destinctis gladiis discinctos destituit; et, ut postero die omnes, equites, pedites, armati adessent, edixit. Ita concio dimissa fatentium, iure ac merito sese increpitos; neque illo die virum quemquam in acie Romana fuisse, praeter unum ducem; cui aut morte satisfaciendum, aut egregia victoria esset. Postero die ornati armatique ad edictum aderant. Imperator eos collaudat, pronuntiatque, a quibus orta pridie fuga esset, cohortesque, quae signa amisissent, se in primam aciem inducturum. Edicere iam sese, omnibus pugnandum ac vincendum esse: et annitendum singulis universisque, ne prius hesternae fugae, quam hodiernae victoriae, fama Romam perveniat. Inde cibo corpora firmare iussi, ut, si longior pugna esset, viribus sufficerent. Ubi omnia dicta factaque sunt, quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt.

XIV. Quod ubi Hannibali nuntiatum est: *Cum eo nimirum, inquit, hoste res est, qui nec bonam, nec malam ferre fortunam potest. Seu vicit, ferociter instat victis; seu victus est, instaurat cum victoribus certamen. Signa inde canere iussit; copias educit. Pugnatum utrimque aliquanto, quam pridie, acrius est: Poenis ad obtinendum hesternum decus annitentibus, Romanis ad demendam ignominiam. Sinistra ala ab Romanis et cohortes, quae amisserant signa, in prima acie pugnabant, et legio vicesima ab*

dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praeerant, Marcellus mediam aciem, hortator testisque praesens, firmabat. Ab Hannibale Hispani primam obtinebant frontem, et id roboris in omni exercitu erat. Quum anceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit: si quem iniicere ea res tumultum ac pavorem posset. Et primo turbarunt signa ordinesque, et partim occulcatis, partim dissipatis terrore, qui circa erant, nudaverant una parte aciem: latiusque fuga manasset, ni C. Decimius Flavius tribunus militum, signo arrepto primi hastati, manipulum eius signi se sequi iussisset. Duxit, ubi maxime tumultum conglobatae belluae faciebant, pilaque in eas coniici iussit. Haesere omnia tela haud difficili ex propinquo in tanta corpora ictu, et tam conferta turba. Sed ut non omnes vulnerati sunt: ita, in quorum tergis infixae steterunt pila, (ut est genus anceps) in fugam versi etiam integros avertere. Tum iam non unus manipulus, sed pro se quisque miles, qui modo assequi agmen fugientium elephantorum poterat, pila coniicere. Eo magis ruere in suos belluae; tantoque maiorem stragem edere, quam inter hostes ediderant, quanto acrius pavor consternatam agit, quam insidentis magistri imperio regitur. In perturbatam transcursu belluarum aciem signa inferunt Romani pedites: et haud magno certamine dissipatos trepidantesque avertunt. Tum in fugientes equitatum immittit Marcellus, nec ante finis sequendi est factus, quam in castra paventes compulsi sunt. Nam super alia, quae terrorem trepidationemque facerent, elephantum quoque duo in ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam vallumque ruere in castra. Ibi maxima hostium caedes facta: caesa ad octo millia hominum, quinque elephantum. Nec Romanis incruenta victoria

fuit: mille ferme et septingenti de duabus legionibus, et sociorum supra mille et trecentos occisi: vulnerati permulti civium sociorumque. Hannibal nocte proxima castra movit. Cupientem insequi Marcel- lum prohibuit multitudo sauciorum.

XV. Speculatores, qui prosequerentur agmen, missi, postero die retulerunt, Bruttios Hannibalem petere. Iisdem fere diebus et ad Q. Fulvium consu- lem Hirpini, et Lucani, et Volcentes, traditis praesi- diis Hannibalis, quae in urbibus habebant, dedide- runt sese, clementerque a consule, cum verborum tantum castigatione ob errorem praeteritum, acce- pti sunt; et Bruttiis similis spes veniae facta est: quum ab iis Vibius et Pactius fratres, longe nobilis- simi gentis eius, eandem, quae data Lucanis erat, conditionem deditiois petentes venissent. Q. Fa- bius consul oppidum in Sallentinis Manduriam vi cepit. Ibi ad quattuor millia hominum capta, et ce- terae praedae aliquantum. Inde Tarentum profe- ctus, in ipsis faucibus portus posuit castra. Naves, quas Livius tutandis com meatibus habuerat, partim machinationibus onerat apparatuque moenium op- pugnandorum, partim tormentis et saxis omnique missilium telorum genere instruit, onerarias quo- que, non eas solum, quae remis agerentur; ut alii machinas scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus vulnerarent moenium propugnatores. Eae naves, ab aperto mari ut urbem aggredierentur, in- structae parataeque sunt. Et erat liberum mare, classe Punica, quum Philippus oppugnare Aetolos pararet, Corcyram transmissa. In Bruttiis interim Caulonis oppugnatores, sub adventum Hannibalis, ne opprimerentur, in tumultum, a praesenti impetu tutum, se recepere. Fabium, Tarentum obsidentem, leve dictu momentum ad rem ingentem potiundam adiuvit. Praesidium Bruttiorum datum ab Hanni-

bale Tarentini habebant. Eius praesidii praefectus deperibat amore mulierculae, cuius frater in exercitu Fabii consulis erat. Is, certior literis sororis factus de nova consuetudine advenae locupletis, atque inter populares tam honorati, spem nactus per sororem quolibet impelli amantem posse, quid speraret, ad consulem detulit. Quae quum haud vana cogitatio visa esset, pro perfuga iussus Tarentum transire, ac per sororem praefecto conciliatus, primo occulte animum eius tentando, dein satis explorata levitate, blanditiis muliebribus perpulit eum ad proditionem custodiae loci, cui praepositus erat. Ubi et ratio agenda rei, et tempus convenit, miles, nocte per intervalla stationum clam ex urbe emissus, ea, quae acta erant, quaeque ut agerentur, convenerat, ad consulem refert. Fabius vigilia prima, dato signo iis, qui in arce erant, quique custodiam portus habebant, ipse circuito portu ab regione urbis in orientem versa occultus consedit. Canere inde tubae simul ab arce, simul a portu et ab navibus, quae ab aperto mari appulsae erant; clamorque undique cum ingenti tumultu, unde minimum periculi erat, de industria ortus. Consul interim silentio continebat suos. Igitur Democrates, qui praefectus antea classis fuerat, forte illo loco praepositus, postquam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tumultu personare, ut captae urbis interdum excitaretur clamor, veritus ne inter cunctationem suam consul aliquam vim faceret, signaque inferret, praesidium ad arcem, unde maxime terribilis accidebat sonus, traducit. Fabius, quum et ex temporis spatio et ex silentio ipso (quod, ubi paullo ante strepebant excitantes vocantesque ad arma, inde nulla accidebat vox) deductas custodias sensisset; ferri scalas ad eam partem muri, qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare proditionis conciliator nuntiaverat,

iubet. Ea primum est captus murus, adiuvantibus recipientibusque Bruttiis: et transcensum in urbem est. Inde et proxima refracta porta, ut frequenti agmine signa inferrentur. Tum, clamore sublato, sub ortum ferme lucis, nullo obvio armato, in forum perveniunt: omnesque undique, qui ad arcem portumque pugnabant, in se converterunt.

XVI. Proelium in aditu fori maiore impetu, quam perseverantia, commissum est. Non animo, non armis, non arte belli, non vigore aut viribus corporis, par Romano Tarentinus erat. Igitur, pilis tantum coniectis, prius paene, quam consererent manus, terga dederunt, dilapsique per nota urbis itinera in suas amicorumque domos. Duo ex ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes cecidere. Philemenus, qui prodicionis ad Hannibalem auctor fuerat, quum citato equo ex proelio avectus esset; vacuus paullo post equus errans per urbem cognitus, corpus nusquam inventum est. Creditum vulgo est, in puteum apertum ex equo praecipitasse. Cartholonem autem, praefectum praesidii Punici, cum commemoratione paterni hospitii, positis armis, venientem ad consulem, miles obvius obtruncat. Alii alios passim sine discrimine armatos, inermes, caedunt, Carthaginienses Tarentinosque pariter. Bruttii quoque multi interfecti, seu per errorem, seu vetere in eos insito odio, seu ad prodicionis famam, ut vi potius atque armis captum Tarentum videretur, extinguendam. Tum ab caede ad diripiendam urbem discursum. Millia triginta servilium capitum dicuntur capti: argenti vis ingens facti signatique: auri octoginta tria pondo: signa tabulaeque, prope ut Syracusarum ornamenta aequaverint. Sed maiore animo generis eius praeda abstinuit Fabius, quam Marcellus; qui interrogante scriba, quid fieri signis vellet, (ingentis magnitudinis dii sunt, suo quisque

habitu in modum pugnantium formati) *deos iratos Tarentinis relinqui* iussit. Murus inde, qui urbem ab arce dirimebat, dirutus est ac disiectus. Dum haec Tarenti aguntur, Hannibal iis, qui Cauloniam obsidebant, in deditiōnem acceptis, audita oppugnatione Tarenti, dies noctesque cursim agmine acto, quum, festinans ad opem ferendam, captam urbem audisset; *Et Romani, inquit, suum Hannibalem habent. Eadem, qua ceperamus, arte Tarentum amisimus.* Ne tamen fugientis modo convertisse agmen videretur, quo constituerat loco, quinque millia ferme ab urbe posuit castra. Ibi paucos moratus dies, Metapontum sese recepit. Inde duos Metapontinos cum literis principum eius civitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem ab consule accepturos, impunita iis priora fore, si Metapontum ei cum praesidio Punico prodidissent. Fabius, vera, quae afferrent, esse ratus, diem, qua accessurus esset Metapontum, constituit; literasque ad principes dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt. Enimvero laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo invictus fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit. Fabio auspicanti prius, quam egrederetur ab Tarento, aves semel atque iterum non addixerunt. Hostia quoque caesa consulenti deos haruspex, cavendum a fraude hostili et ab insidiis, praedixit. Metapontini, postquam ad constitutam non venerat diem, remissi, ut cunctantem hortarentur, repente comprehensi, metu gravioris quaestionis, detegunt insidias.

XVII. Aestatis eius principio, qua haec agebantur, P. Scipio in Hispania quum hiemem totam reconciliandis barbarorum animis, partim donis, partim remissione obsidum captivorumque, absumpsisset; Edesco ad eum, clarus inter duces Hispanos, venit. Erant coniux liberique eius apud Romanos. Sed praeter eam causam etiam velut fortuita inclinatio

animorum, quae Hispaniam omnem averterat ad Romanum a Punico imperio, traxit eum. Eadem causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubie omnis Hispaniae principibus, cum omni popularium manu, relicto Hasdrubale, secedendi in imminentes castris eius tumulos, unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos esset. Hasdrubal, quum hostium res tantis augescere incrementis cerneret, suas imminui, ac fore, ut, nisi audendo aliquid moveret, qua coepissent, fluerent, dimicare quam primum statuit. Scipio avidior etiam certaminis erat, quum a spe, quam successus rerum augebat; tum quod prius, quam iungerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce exercituque, quam simul cum universis, malebat. Ceterum, etiam, si cum pluribus pariter dimicandum foret, arte quadam copias auxerat. Nam quum videret, nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora classibus Punicis erat, subductis navibus Tarracone, navales socios terrestribus copiis addidit. Et armorum affatim erat captorum Carthagine, et quae post captam eam fecerat, tanto opificum numero incluso. Cum iis copiis Scipio, veris principio ab Tarracone egressus, (iam enim et Laelius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat) ducere ad hostem pergit. Per omnia pacata eunti, ut cuiusque populi fines transiret, prosequentibus excipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius cum suis copiis occurrerunt. Indibilis pro utroque locutus, haudquaquam ut barbarus stolidè incauteque, sed potius cum verecunda gravitate: propiorque excusanti transitionem ut necessariam, quam glorianti eam velut primam occasionem raptam. *Scire enim se, transfugae nomen execrabile veteribus sociis, novis suspectum esse: neque eum se reprehendere morem hominum, si tamen anceps odium causa, non nomen, faciat.* Merita inde sua in duces

Carthaginienses commemoravit, avaritiam contra eorum, superbiamque, et omnis generis iniurias in se atque populares. *Itaque corpus duntaxat suum ad id tempus apud eos fuisse: animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli. Ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant hominum vim atque iniurias pati. Se id Scipionem orare, ut transitio sibi nec fraudi apud eum, nec honori sit: quales ex hac die experiundo cognovit, perinde operae eorum pretium faceret.* Ita prorsus respondet facturum Romanus: nec pro transfugis habiturum, qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quicquam, nec humani sanctum esset. Productae deinde in conspectum iis coniuges liberique lacrimantibus gaudio redduntur, atque eo die in hospitium abducti. Postero die foedere accepta fides; dimissique ad copias adducendas. Iisdem deinde castris tendebant, donec ducebatur iis ad hostem perventum est.

XVIII. Proximus Carthaginiensium exercitus Hasdrubalis prope urbem Baeculam erat. Pro castris equitum stationes habebat. In eas velites antesignanisque, et qui primi agminis erant, advenientes ex itinere, priusquam castris locum caperent, adeo contemptim impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique parti animorum esset. In castra trepida fuga compulsi equites sunt: signaque Romana portis prope ipsis illata. Atque illo quidem die, irritatis tantum ad certamen animis, castra Romani posuerunt. Nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit, plano campo in summo patentem: fluvius ab tergo; ante circaque velut ripa praeceps oram eius omnem cingebat. Suberat et altera inferior summissa fastigio planities: eam quoque altera crepido haud facilius in ascensum ambibat. In hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal, postquam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites Numi-

das, leviumque armorum Baliares, et Afros dimisit. Scipio, circumvectus ordines signaque, ostendebat, hostem, praedamnata spe aequo dimicandi campo, captantem tumulos, loci fiducia, non virtutis armorumque, stare in conspectu. Sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae transcendisset miles Romanus. Nec tumulos, nec arcem, ne mare quidem armis obtitisse suis. Ad id fore altitudines, quas cepissent hostes, ut per praecipitia et praerupta salientes fugerent: eam quoque se illis fugam clausurum. Cohortesque duas, alteram tenere fauces vallis, per quam deferretur amnis, iubet; alteram, viam insidere, quae ab urbe per tumuli obliqua in agros ferret. Ipse expeditos, qui pridie stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam, infimo stantem supercilio, ducit. Per aspreta primo, nihil aliud quam via impediti, iere. Deinde, ut sub ictum venerunt, telorum primo omnis generis vis ingens effusa est in eos: ipsi contra, saxa, quae locus strata passim, omnia ferme missilia, praebet, ingerere, non milites solum, sed etiam turba calorum immixta armatis. Ceterum, quamquam ascensus difficilis erat, et prope obruebantur telis saxisque, assuetudine tamen succedendi muros, et pertinacia animi, subierunt primi. Qui, simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo consisterent gradu, levem et concursatorem hostem, atque intervallo tutum, quum procul missilibus pugna eluditur, instabilem eundem ad cominus conserendas manus, expulerunt loco, et cum caede magna in aciem altiori superstantem tumulo imegere. Inde Scipio, iussis adversus mediam evadere aciem victoribus, ceteras copias cum Laelio dividit; atque eum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris ascensus viam inveniret, iubet. Ipse ab laeva, circuitu haud magno, in transversos hostes incurrit. Inde primo turbata acies est, dum ad circumsonantem undique clamo-

rem flectere cornua et obvertere ordines volunt. Hoc tumultu et Laelius subiit; et, dum pedem referunt ne ab tergo vulnerarentur, laxata prima acies, locusque ad evadendum et mediis datus est; qui per tam iniquum locum, stantibus integris ordinibus, elephantisque ante signa locatis, nunquam evasissent. Quum ab omni parte caedes fieret, Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat, maxime in nuda hostium latera pugnabat. Et iam ne fugae quidem patebat locus. Nam et stationes utrimque Romanae dextra laevaue insederant vias: et portam castrorum ducis principumque fuga clauserat; addita trepidatione elephantorum, quos territos aequae atque hostes timebant. Caesa igitur ad octo millia hominum.

XIX. Hasdrubal iam ante, quam dimicaret, pecunia rapta, elephantisque praemissis, quam plurimos poterat, de fuga excipiens, praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum tendit. Scipio, castris hostium potitus, quum praeter libera capita omnem praedam militibus concessisset, in recensendis captivis decem millia peditum, duo millia equitum invenit. Ex iis Hispanos sine pretio omnes domum dimisit: Afros vendere quaestorem iussit. Circumfusa inde multitudo Hispanorum, et ante deditorum, et pridie captorum, regem eum ingenti consensu appellavit. Tum Scipio, silentio per praeconem facto, *sibi maximum nomen imperatoris esse, dixit, quo se milites sui appellassent. Regium nomen alibi magnum, Romae intolerabile esse. Regalem animum in se esse, si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, tacite iudicarent; vocis usurpatione abstinerent* Sensere etiam barbari magnitudinem animi; cuius miraculo nominis alii mortales stuperent, id ex tam alto fastigio aspernantis. Dona inde regulis principibusque Hispanorum divisa, et ex magna copia captorum equo-

rum trecentos, quos vellet, eligere Indibilem iussit. Quum Afros venderet iussu imperatoris quaestor, puerum adultum inter eos forma insigni, quum audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. Quem quum percunctaretur Scipio, *quis, et cuius, et cur id aetatis in castris fuisset?* Numidam esse, ait, *Massivam populares vocare. Orbem a patre relictum, apud maternum avum Galam, regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginensibus venisset, in Hispaniam traiecis- se. Prohibitum propter aetatem a Masinissa, nunquam ante proelium iniisse. Eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo, clam armis equoque sumpto, in aciem exisse: ibi, prolapso equo effusum in praeceps, captum ab Romanis esse.* Scipio, quum asservari Numidam iussisset, quae pro tribunali agenda erant, peragit. Inde, quum se in praetorium recepisset, vocatum eum interrogat, *velletne ad Masinissam reverti?* Quum, effusis gaudio lacrimis, *cupere vero*, diceret; tum puero annulum aureum, tunicam lato clavo, cum Hispano sagulo et aurea fibula, equumque ornatum donat, iussisque prosequi, quoad vellet, equitibus dimisit.

XX. De bello inde consilium habitum. Et, auctoribus quibusdam, ut confestim Hasdrubalem con- sequeretur, anceps id ratus, ne Mago atque alter Hasdrubal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum misso, ipse reliquum aestatis recipiendis in fidem Hispaniae populis absumpsit. Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus, quum Scipio, rediens iam Tarraconem, saltu Castu- lonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Ma- go imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdruba- lem venire, serum post male gestam rem auxilium; consilio in cetera exsequenda belli haud parum op- portuni. Ibi conferentibus, quid in cuiusque provin-

ciae regione animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis, ultimam Hispaniae oram, quae ad Oceanum et Gades vergit, ignaram adhuc Romanorum esse, eoque Carthaginensibus satis fidam, censebat. Inter Hasdrubalem alterum et Magonem constabat, *beneficiis Scipionis occupatos omnium animos publice privatimque esse: nec transitionibus finem ante fore, quam omnes Hispani milites aut in ultima Hispaniae amoti, aut traducti in Galliam forent. Itaque, etiamsi senatus Carthaginensium non censuisset, eundem tamen Hasdrubali fuisse in Italiam, ubi belli caput rerumque summa esset; simul, ut Hispanos omnes procul ab nomine Scipionis ex Hispania abduceret. Exercitum eius, quum transitionibus, tum adverso proelio imminutum, Hispanis repleri militibus. Et Magonem, Hasdrubali Gisgonis filio tradito exercitu, ipsum cum grandi pecunia ad conducenda mercede auxilia in Baliares traicere: Hasdrubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam abire, nec cum Romanis manus conserere. Masinissae ex omni equitatu, quod roboris esset, tria millia equitum expleri; eumque vagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre, hostium oppida atque agros populari.* His decretis, ad exsequenda, quae statuerant, duces digressi. Haec eo anno in Hispania acta. Romae fama Scipionis in dies crescere. Fabio Tarentum captum astu magis, quam virtute, gloriae tamen esse. Fulvii senescere fama. Marcellus etiam adverso rumore esse, super quam quod primo male pugnaverat, quia, vagante per Italiam Hannibale, media aestate Venusiam in tecta milites abduxisset. Inimicus erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis. Is iam a prima pugna, quae adversa fuerat, assiduis concionibus infamem invisumque plebei Claudium fecerat, et iam de imperio abrogando eius agebat: quum tamen necessarii Claudii obtinuerunt, ut, re-

licto Venusiae legato, Marcellus Romam rediret ad purganda ea, quae inimici decernerent: nec de imperio eius abrogando, absente ipso, ageretur. Forte sub idem tempus et Marcellus ad deprecandam ignominiam, et Q. Fulvius consul comitiorum causa Romam venit.

XXI. Actum de imperio Marcelli in circo Flaminio est, ingenti concursu plebisque et omnium ordinum. Accusavitque tribunus plebis, non Marcellum modo, sed omnem nobilitatem. *Fraude eorum et cunctatione fieri, ut Hannibal decimum iam annum Italianam provinciam habeat: diutius ibi, quam Carthagine, vixerit. Habere fructum imperii prorogati Marcello populum Romanum: bis caesum exercitum eius aestiva Venusiae sub tectis agere.* Hanc tribuni orationem ita obruit Marcellus commemoratione rerum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abrogando antiquaretur, sed postero die consulem eum ingenti consensu centuriae omnes crearent. Additur collega T. Quinctius Crispinus, qui tum praetor erat. Postero die praetores creati P. Licinius Crassus Dives, pontifex maximus, P. Licinius Varus, Sex. Julius Caesar, Q. Claudius Flamen. Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etruriae defectione fuit. Principium eius rei ab Arretinis fieri, C. Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro praetore obtinebat. Itaque confestim eo missus Marcellus, consul designatus, qui rem inspiceret, ac, si digna videretur, exercitu accito, bellum ex Apulia in Etruriam transferret. Eo metu compressi Etrusci quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu est, ut redirent, quum Fabius consul Romam venisset. Ludi et Romani et plebei eo anno in singulos dies instaurati. Aediles curules fuere L. Cornelius Caudinus et Ser. Sulpicius Galba: plebei C. Servilius et Q. Cae.

cilius Metellus. Servilium negabant iure aut tribunum plebis fuisse, aut aedilem esse; quod patrem eius, quem triumvirum agrarium occisum a Boiis circa Mutinam esse opinio per decem annos fuerat, vivere, atque in hostium potestate esse, satis constabat.

XXII. Undecimo anno Punici belli consulatum inierunt M. Marcellus quintum (ut numeretur consulatus, quem vitio creatus non gessit) et T. Quinctius Crispinus. Utrisque consulibus Italia decreta provincia est, et duo consulares prioris anni exercitus: (tertius tum erat Venusiae, cui M. Marcellus praefuerat) ita ut ex tribus eligerent duo, quos vellent; tertius ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia evenisset. Ceterae provinciae ita divisae praetoribus. P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso pontifici maximo peregrina, et quo senatus censuisset: Sex. Iulio Caesari Sicilia, Q. Claudio Flamini Tarentum. Prorogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flacco, ut provinciam Capuam, quae T. Quinctii praetoris fuerat, cum una legione obtineret: prorogatum et C. Hostilio Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas legiones succederet C. Calpurnio: prorogatum et L. Veturio Philoni est, ut pro praetore Galliam eandem provinciam cum iisdem duabus legionibus obtineret, quibus praetor obtinisset. Quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculeio decretum ab senatu, latumque de prorogando imperio ad populum est, qui praetor Sardiniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat. Additae ei ad praesidium provinciae quinquaginta naves, quas P. Scipio ex Hispania misisset. Et P. Scipioni, et M. Silano suae Hispaniae, sui que exercitus in annum decreti. Scipio ex octoginta navibus, quas aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam trans-

mittere iussus: quia fama erat, magnum navalem apparatus eo anno Carthagine esse; ducentis navibus omnem oram Italiae, Siciliaeque, ac Sardiniae impleturos. Et in Sicilia ita divisa res est. Sex Caesari exercitus Cannensis est datus. M. Valerius Laevinus (ei quoque enim prorogatum imperium est) classem, quae ad Siciliam erat, navium septuaginta obtineret. Adderet eo triginta naves, quae ad Tarentum priore anno fuerant: cum ea centum navium classe, si videretur ei, praedatum in Africam traiceret. Et P. Sulpicio, ut eadem classe Macedoniam Graeciamque provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. De duabus, quae ad urbem Romanam fuerant, legionibus nihil mutatum. Supplementum, quo opus esset, scriberent consules, permissum. Una et viginti legionibus eo anno defensum imperium Romanum est. Et P. Licinio Varo praetori urbis negotium datum, *ut naves longas triginta veteres reficeret, quae Ostiae erant, et viginti novas naves sociis navalibus implet: ut quinquaginta navium classe oram maris vicinam urbi Romanae tueri posset.* C. Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi quum successor venisset. Idem et Tubulo imperatum, ut inde praecipue caveret, ne qua nova consilia caperentur.

XXIII. Praetores in provincias profecti. Consules religio tenebat, quod, prodigiis aliquot nuntiatis, non facile litabant. Et ex Campania nuntiata erant: Capuae duas aedes, Fortunae et Martis, et sepulcra aliquot de coelo tacta. Cumis (adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos) mures in aede Iovis aurum rosisse. Casini examen apium ingens in foro consedis. Et Ostiae murum portamque de coelo tactam. Caere vulturium volasse in aedem Iovis. Volsiniis sanguine lacum manasse. Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit. Per dies

aliquot hostiae maiores sine litatione caesae, diuque non impetrata pax deum. In capita consulum, republica incolumi, exitiabilis prodigiorum eventus vertit. Ludi Apollinares, Q. Fulvio, Ap. Claudio consulibus, a P. Cornelio Sulla praetore urbis primum facti erant. Inde omnes deinceps praetores urbani fecerant: sed in unum annum vovebant, dieque incerta faciebant. Eo anno pestilentia gravis incidit in urbem agrosque: quae tamen magis in longos morbos, quam in perniciales, evasit. Eius pestilentiae causa et supplicatum per compita tota urbe est, et P. Licinius Varus praetor urbis legem ferre ad populum iussus, ut hi ludi in perpetuum in statam diem voverentur. Ipse primus ita vovit, fecitque ante diem tertium Nonas Quintiles. Is dies deinde sollennis servatus.

XXIV. De Arretinis et fama in dies gravior, et cura crescere Patribus. Itaque C. Hostilio scriptum est, ne differret obsides ab Arretinis accipere: et, cui traderet Romam deducendos, C. Terentius Varro cum imperio missus. Qui ut advenit, extemplo Hostilius legionem unam, quae ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre iussit, praesidiaque locis idoneis disposuit: tum in foro citatis senatoribus obsides imperavit. Quum senatus biduum ad considerandum peteret tempus, aut ipsos extemplo dare, aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum, edixit. Inde portas custodire iussi tribuni militum, praefectique socium, et centuriones, ne quis nocte urbe exiret. Id segnius negligentiusque factum. Septem principes senatus, priusquam custodiae in portis locarentur, ante noctem cum liberis evaserunt. Postero die luce prima, quum senatus in forum citari coeptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt. A ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti, traditique C. Terentio Romam de-

ducendi. Is omnia suspectiora, quam ante fuerant, in senatu fecit. Itaque, tanquam imminente Etrusco tumultu, legionem alteram ex urbanis Arretium ducere iussus ipse C. Terentius, eamque habere in praesidio urbis. C. Hostilium cum cetero exercitu placet totam provinciam peragrare, et cavere, ne qua occasio novare cupientibus res daretur. C. Terentius, ut Arretium cum legione venit, claves portarum quum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus, quam negligentia intercidissee, ipse alias claves omnibus portis imposuit: cavitque cum cura, ut omnia in potestate sua essent. Hostilium intentius monuit, ut in eo spem, non moturos quicquam Etruscos, poneret, si, ne quid moveri posset, cavisset.

XXV. De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendente ipso, quos ceperat armis, aliis infensis, et plerisque aequantibus eos Campanorum noxae poenaeque. Senatusconsultum in sententiam M. Acilii factum est, ut oppidum praesidio custodiretur: Tarentinique omnes intra moenia continerentur: res integra postea referretur, quum tranquillior status Italiae esset. Et de M. Livio, praefecto arcis Tarentinae, haud minore certamine actum est, aliis senatusconsulto notantibus praefectum, quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset; aliis praemia decernentibus, quod per quinquennium arcem tutatus esset, maximeque unius eius opera receptum Tarentum foret; mediis ad censores, non ad senatum, notionem de eo pertinere dicentibus: cuius sententiae et Fabius fuit. Adiecit tamen, *fateri se, opera Livii Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in senatu iactassent; neque enim recipiundum fuisse, nisi amissum foret.* Consul alter T. Quinctius Crispinus ad exercitum, quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, eum supplemento

in Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant. In quibus, quod, quum bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a pontificibus impediatur: quod negabant, unam cellam duobus recte dedicari: quia, si de coelo tacta, aut prodigii aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret: quod, utri deo res divina fieret, sciri non posset. Neque enim duobus, nisi certis, deis rite una hostia fieri. Ita addita Virtutis aedes approperato opere: neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt. Tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiae reliquerat, cum supplemento proficiscitur. Locros in Bruttis Crispinus oppugnare conatus, quia magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia accesserat: et naves indidem accitae erant, quae vergentem ad mare partem urbis oppugnarent. Ea ommissa oppugnatio est, quia Lacinium Hannibal admovent copias: et collegam eduxisse iam ab Venusia exercitum fama erat, cui coniungi volebat. Itaque in Apuliam ex Bruttis reditum, et inter Venusiam Bantiamque, minus trium millium passuum intervallo, consules binis castris consederant. In eandem regionem et Hannibal rediit, averso ab Locris bello. Ibi ambo consules, ingenio feroces, prope quotidie in aciem exire; haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset sese hostis, debellari posse.

XXVI. Hannibal quia cum Marcello bis priore anno congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem si dimicandum foret, nec spem, nec metum ex vano haberet; ita duobus consulibus haudquaquam sese parem futurum credebat. Itaque, totus in suas artes versus, insidiis locum quaerebat. Levia tamen proelia inter hina castra vario eventu fiebant: qui-

bus quum extrahi aestatem posse consules crederent, nihilo minus oppugnari Locros posse rati, L. Cincio, ut ex Sicilia Locros cum classe traiceret, scribunt. Et, ut ab terra quoque oppugnari moenia possent, ab Tarento partem exercitus, qui in praesidio erat, duci eo iusserunt. Ea ita futura per quosdam Thuringos compertum Hannibali quum esset, mittit ad insidendam ab Tarento viam. Ibi sub tumulo Peticiae tria millia equitum, peditum duo in occulto locata: in quae inexplorato euntes Romani quum incidissent, ad duo millia armatorum caesa, mille et quingenti ferme vivi capti: alii dissipati fuga per agros saltusque Tarentum rediere. Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana castra, ab neutris primo occupatus: quia Romani, qualis pars eius, quae verge- ret ad hostium castra, esset, ignorabant; Hannibal insidiis, quam castris, aptiorem eum crediderat. Ita- que nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat, quorum interdum nemo ab statione movebatur, ne aut arma, aut ipsi procul con- spicerentur. Fremebant vulgo in castris Romanis, occupandum eum tumulum esse, et castello firman- dum; ne, si occupatus ab Hannibale foret, velut in cervicibus haberent hostem. Movit ea res Marcellum, et collegae, *Quin imus, inquit, ipsi cum equiti- bus paucis exploratum? Subiecta res oculis nostris certius dabit consilium.* Consentiente Crispino, cum equitibus ducentis et viginti, ex quibus quadraginta Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur. Se- cuti M. Marcellus consulis filius, et A. Manlius, tri- bui militum: simul et duo praefecti socium, L. Arennius, et M'. Aulus. Immolasse eo die quidam memoriae prodidere consulem Marcellum, et, prima hostia caesa, iecur sine capite inventum; in secunda omnia comparuisse, quae assolent. Auctum etiam visum in capite: nec id sane haruspici placuisse,

quod, secundum trunca et turpia exta, nimis laeta apparuissent.

XXVII. Ceterum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat dimicandi cum Hannibale, ut nunquam satis castra castris collata crederet. Tum quoque vallo egrediens signum dedit, ut ad locum miles esset paratus: ut, si collis, in quem speculatum irent, placuisset, vasa colligerent, ac sequerentur. Exiguus campi ante castra erat: inde in collem aperta undique et conspecta ferebat via. Numidis speculator, nequaquam in spem tantae rei positus, sed si quos vagos, pabuli aut lignorum causa longius a castris progressos, possent excipere, signum dat, ut pariter ab suis quisque latebris exorirentur. Non ante apparuere, quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat, quam circumiere, qui a tergo includerent viam. Tum undique omnes exorti, et clamore sublato impetum fecere. Quum in ea valle consules essent, ut neque evadere possent in iugum occupatum ab hoste, nec receptum ab tergo circumventi haberent; extrahi tamen diutius certamen potuisset, ni coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris iniecisset. Non tamen omisere pugnam deserti ab Etruscis Fregellani, donec integri consules hortando, ipsique ex parte pugnando rem sustinebant. Sed, postquam vulneratos ambo consules, Marcellum etiam transfixum lancea prolabentem ex equo moribundum videre, tum et ipsi (perpauci autem supererant) cum Crispino consule duobus iaculis icto, et Marcello adolescente, saucio et ipso, effugerunt. Interfectus A. Manlius tribunus militum, et ex duobus praefectis socium M'. Aulius occisus, L. Arennius captus. Et lictores consulum quinque vivi in hostium potestatem venerunt: ceteri aut interfecti, aut cum consule effugerunt. Equites tres et quadraginta, aut in proelio, aut in fuga, ceciderunt, duodeviginti vivi capti.

Tumultuatum et in castris fuerat, ut consulibus irent subsidio; quum consulem et filium alterius consulis saucios, exiguasque infelicis expeditionis reliquias, ad castra venientes cernunt. Mors Marcelli quum alioqui miserabilis fuit, tum quod nec pro aetate (maior iam enim sexaginta annis erat), neque pro veteris prudentia ducis, tam improvide se, collegamque, et prope totam rempublicam, in praeceps dederat. Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quae de Marcelli morte variant auctores, omnia exsequi velim. Ut omittam alios, L. Coelius triplicem rei gestae ordinem edit: unam traditam fama; alteram scriptam laudatione filii, qui rei gestae interfuerit; tertiam, quam ipse pro inquisita ac sibi comperta affert. Ceterum ita fama variat, ut tamen plerique loci speculandi causa castris egressum; omnes insidiis circumventum tradant.

XXVIII. Hannibal, magnum terrorem hostibus, morte consulis unius, vulnere alterius, iniectum esse ratus, ne cui deesset occasione, castra in tumultum, in quo pugnatum erat, extemplo transfert. Ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte collegae, et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis profectus, quos proximos nactus est montes, in iis loco alto et tuto undique castra posuit. Ibi duo duces sagaciter moti sunt, alter ad inferendam, alter ad cavendam fraudem. Annulo Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat. Eius signi errore ne cui dolus necteretur a Poeno, metuens Crispinus, circa civitates proximas miserat nuntios: occisum collegam esse, annuloque eius hostem potitam: ne quibus literis crederent nomine Marcelli compositis. Paulo ante hic nuntius consulis Salapiam venerat, quum literae ab Hannibale allatae sunt, Marcelli nomine compositae: *Se nocte, quae diem illum secutura esset, Salapiam venturum: pa-*

rati milites essent, qui in praesidio erant, si quo opera eorum opus esset. Sensere Salapitani fraudem: et ab ira, non defectionis modo, sed etiam equitum interfectorum, rati occasionem supplicii peti, remisso retro nuntio, (perfuga autem Romanus erat) ut sine arbitro milites, quae vellent, agerent, oppidanos per muros urbisque opportuna loca in stationibus disponunt: custodias vigiliisque in eam noctem intentius instruunt. Circa portam, qua venturum hostem rebantur, quod roboris in praesidio erat, opponunt. Hannibal quarta vigilia ferme ad urbem accessit. Primi agminis erant perfugae Romanorum, et arma Romana habebant. Ii, ubi ad portam est ventum, Latine omnes loquentes excitant vigiles, aperiri que portam iubent: consulem adesse. Vigiles, velut ad vocem eorum excitati, tumultuari, trepidare, moliri portam. Cataracta deiecta clausa erat. Eam partim vectibus levant: partim funibus subducunt in tantum altitudinis, ut subire recti possent. Vixdum satis patebat iter, quum perfugae certatim ruunt per portam: et quum sexcenti ferme intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno sonitu cecidit. Salapitani, alii perfugas negligenter ex itinere suspensa humeris, ut inter pacatos, gerentes arma, invadunt: alii e turri eius portae murisque saxibus, pilis, absterrent hostem. Ita inde Hannibal suamet ipse fraude captus abiit: profectusque ad Locrorum solvendam obsidionem, quam Cincius summa vi, operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia advecto, oppugnabat. Magoni, iam haud ferme fidenti, retenturum defensurumque se urbem, prima spes, morte nuntiata Marcelli, affulsit. Secutus inde nuntius, Hannibalem, Numidarum equitatu praemisso, ipsum, quantum accelerare posset, cum peditum agmine sequi. Itaque ubi primum Numidas edito e speculis signo adventare sensit, et ipse, patefacta

repente porta, ferox in hostes erumpit. Et primo, magis quia improvise id fecerat, quam quod par viribus esset, anceps certamen erat: deinde, ut supervenire Numidae, tantus pavor Romanis est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent; relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant. Ita adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

XXIX. Crispinus, postquam in Bruttios profectum Hannibalem sensit, exercitum, cui collega prae fuerat, M. Marcellum tribunum militum Venusiam abducere iussit. Ipse, cum legionibus suis Capuam profectus, vix lecticae agitationem prae gravitate vulnerum patiens, Romam literas de morte collegae scripsit, quantoque ipse in discrimine esset. *Se comitiorum causa non posse Romam venire: quia nec viae laborem passurus videretur, et de Tarento sollicitus esset, ne ex Brutiis Hannibal eo converteret agmen. Legatos opus esse ad se mitti, viros prudentes: cum quibus, quae vellet, de republica loqueretur.* Hae literae recitatae magnum et luctum morte alterius consulis, et metum de altero fecerunt. Itaque et Q. Fabium filium ad exercitum Venusiam miserunt: et ad consulem tres legati missi, Sext. Iulius Caesar, L. Licinius Pollio, L. Cincius Alimentus, quum paucis ante diebus ex Sicilia redisset. Hi nuntiare consuli iussi, ut, si ad comitia ipse Romam venire non posset, dictatorem in agro Romano diceret comitiorum causa. Si consul Tarentum profectus esset, Q. Claudium praetorem placere in eam regionem inde abducere legiones, in qua plurimas sociorum urbes tueri posset. Eadem aestate M. Valerius cum classe centum navium ex Sicilia in Africam transmisit: et, ad Clupeam urbem excensione facta, agrum late, nullo ferme obvio armato, vastabat. Inde ad naves raptim praedatores recepti, quia repente fama accidit, classem Punicam adventare.

Octoginta erant et tres naves. Cum iis haud procul Clupea prospere pugnat Romanus. Decem et octo navibus captis, fugatis aliis, cum magna terrestri navalique praeda, Lilybaeum rediit. Eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis auxilium tulit: quos et Machanidas tyrannus Lacedaemoniorum finitimo bello urebat; et Aetoli, navibus per fretum, quod Naupactum et Patras interfluit, (Rhion incolae vocant) exercitu traiecto, depopulati erant. Attalum quoque regem Asiae, quia Aetoli summum gentis suae magistratum ad eum proximo concilio detulerant, fama erat in Europam traiecurum.

XXX. Ob haec Philippo in Graeciam descendenti ad Lamiam urbem Aetoli, duce Pyrrhia, qui praetor in eum annum cum absente Attalo creatus erat, occurrerunt. Habebant et ab Attalo auxilia secum: et mille ferme ex Romana classe, a P. Sulpicio missos. Adversus hunc ducem atque has copias Philippus bis prospero eventu pugnavit: mille admodum hostium utraque pugna occidit. Inde quum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis moenibus tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum reduxit. In Maliaco sinu is locus est, quondam frequenter habitatus propter egregium portum, tutasque circa stationes, et aliam opportunitatem maritimam terrestremque. Eo legati ab rege Aegypti Ptolemaeo, Rhodiisque, et Atheniensibus, et Chiis venerunt, ad dirimendum inter Philippum atque Aetolos bellum. Adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pacificator Amynder, rex Athamanum. Omnium autem non tanta pro Aetolis cura erat, ferocioribus quam pro ingeniis Graecorum gentis: quam ne Philippus regnumque eius, grave libertati futurum, rebus Graeciae immisceretur. De pace dilata consultatio est in concilium Achaeorum; concilioque ei et locus et dies certa indicta. Interim triginta dierum indutiae impetratae. Pro-

fectus inde rex per Thessaliam Boeotiamque, Chalcidem Euboeae venit, ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum audierat, portibus et litorum appulsu arceret. Inde, praesidio relicto adversus Attalum, si forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum levisque armaturae, Argos venit. Ibi curatione Heraeorum Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Macedonum reges ex ea civitate oriundos referunt, Heraeis peractis, ab ipso ludicro extemplo Aegium profectus est, ad indictum multo ante sociorum concilium. Ibi de Aetolico finiendo bello actum, ne causa aut Romanis, aut Attalo intrandi Graeciam esset. Sed ea omnia, vixdum indutiarum tempore circumacto, Aetoli turbavere, postquam et Attalum Aeginam venisse, et Romanam classem stare ad Naupactum audivere. Vocati enim in concilium Achaeorum, in quo eadem legationes erant, quae ad Phalara egerant de pace, primum questi sunt quaedam parva contra fidem conventionis tempore indutiarum facta: postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achaei Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardyaei. Enimvero indignum ratus Philippus, victos victori sibi ultro condiciones ferre: *Ne antea quidem se aut de pace audisse, aut indutias pepigisse, dixit, spem ullam habentem quieturos Aetolos; sed ut omnes socios testes haberet, se pacis, illos belli causam quaesisse.* Ita infecta pace concilium dimisit, quattuor millibus armatorum relictis ad praesidium Achaeorum, et quinque longis navibus acceptis. Quas si adiecisset missae nuper ad se classi Carthaginiensium, et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus, statuerat navali proelio lacescere Romanos, iam diu in ea regione potentes maris. Ipse ab eo concilio Argos regressus: iam enim Nemeorum appetebat tempus, quae celebrari volebat praesentia sua.

XXXI. Occupato rege apparatu ludorum, et per dies festos licentius, quam inter belli tempora, remittente animum, P. Sulpicius, ab Naupacto profectus, classem appulit inter Sicyonem et Corinthum, agrumque nobilissimae fertilitatis effuse vastavit. Fama eius rei Philippum ab ludis excivit: raptimque cum equitatu profectus, iussis subsequi peditibus, palatos passim per agros gravesque praeda, ut qui nihil tale metuerent, adortus Romanos, compulit in naves. Classis Romana, haudquaquam laeta praeda, Naupactum rediit. Philippo quoque ludorum, qui reliqui erant, celebritatem quantaecunque, de Romanis tamen, victoriae partae fama auxerat; laetitiaque ingenti celebrati festi dies: eo magis etiam, quod populariter dempto capitis insigni, purpuraque, atque alio regio habitu, aequaverat ceteris se in speciem: quo nihil gratius est civitatibus liberis. Praebuissetque haud dubiam eo facto spem libertatis, nisi omnia intoleranda libidine foeda ac deformia effecisset. Vagabatur enim cum uno aut altero comite per maritas domos dies noctesque: et, summittendo se in privatum fastigium, quo minus conspectus, eo solutior erat: et libertatem quum aliis vanam ostendisset, totam in suam licentiam verterat. Neque enim omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim etiam flagitiis adhibebat: periculosumque et viris et parentibus erat, moram incommoda severitate libidini regiae fecisse. Uni etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor nomine Polycratia, ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam asportata fuerat. Per haec flagitia sollenni Nemeorum peracto, paucisque additis diebus, Dymas est profectus, ad praesidium Aetolorum, quod ab Eleis accitum acceptumque in urbem erat, eiiciendum. Cycliadas (penes eum summa imperii erat) Achaeique ad Dymas regi occurrere: et Eleorum accensi odio, quod a ce-

teris Achaeis dissentirent: et infensi Aetolis, quos Romanum quoque adversus se movisse bellum credebant. Profecti ab Dymis, coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem, qui Eleum agrum ab Dymaeo dirimit.

XXXII. Primum diem, quo fines hostium ingressi sunt, populando absumpserunt. Postero die acie instructa ad urbem accesserunt, praemissis equitibus; qui, obequitando portis, promptum ad excursions genus lacesserent Aetolorum. Ignorabant, Sulpicium cum quindecim navibus ab Naupacto Cyl-lenen traiecisse, et, expositis in terram quattuor milibus armatorum, silentio noctis, ne conspici agmen posset, intrasse Elim. Itaque improvisa res ingentem iniecit terrorem, postquam inter Aetolos Eleos-que Romana signa atque arma cognovere. Et primo recipere suos voluerat rex: dein, contracto iam inter Aetolos et Trallos (Illyriorum id est genus) certamine, quum urgeri videret suos, et ipse rex cum equitatu in cohortem Romanam incurrit. Ibi equus pilo traiectus quum prolapsus per caput regem effudisset, atrox pugna utrimque accensa est, et ab Romanis impetu in regem facto, et protegentibus regiis. Insignis et ipsius pugna fuit, quum pedes inter equites coactus esset proelium inire. Dein, quum iam impar certamen esset, caderentque circa cum multi, et vulnerarentur, raptus ab suis, atque alteri equo iniectus, fugit. Eo die castra quinque millia passuum ab urbe Eleorum posuit. Postero ad castellum (Pyrgum vocant) copias omnes eduxit: quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu populationum compulsam audierat. Eam inconditam inermemque multitudinem primo statim terrore adveniensi cepit: compensaveratque ea praeda, quod ignominiae ad Elim acceptum fuerat. Dividenti praedam captivos-que (fuerant autem quattuor millia hominum, pecoris

omnis generis ad millia viginti) nuntius ex Macedonia venit, Eropum quendam, corrupto arcis praesidiique praefecto, Lychnidum cepisse: tenere et Dassaretiorum quosdam vicos, et Dardanos etiam concire. Omisso igitur Achaico bello, relictis tamen duobus millibus et quingentis omnis generis armorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad praesidium sociorum, profectus ab Dymis, per Achaiam Boeotiamque et Euboeam, decimis castris Demetriadem in Thessaliam pervenit.

XXXIII. Ibi alii, maiorem afferentes tumultum, nuntii occurrunt: Dardanos, in Macedoniam effusos, Orestidem iam tenere, ac descendisse in Argestaeum campum: famamque inter barbaros celebrem esse, Philippum occisum. Expeditione ea, qua cum populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit, in arborem illatus impetu equi, ad eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit. Id inventum ab Aetolo quodam, perlatumque in Aetoliam ad Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam interfecti regis vulgavit. Post profectionem ex Achaia regis, Sulpicius, Aeginam classe profectus, cum Attalo sese coniunxit. Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul Messene prosperam pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sulpicius Aeginae hibernarunt. Exitu huius anni T. Quinctius Crispinus consul, dictatore comitiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vulnere moritur. Alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt. Id quod nullo ante bello acciderat, duo consules, sine memorando proelio interfecti, velut orbam rempublicam reliquerant. Dictator Manlius magistrum equitum C. Servilium (tum aedilis curulis erat) dixit. Senatus, quo die primum est habitus, ludos magnos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor urbis, C. Flaminius, Cn. Servilio consulibus, fecerat, et in quinquennium

voverat. Tum dictator et ludos fecit, et in insequens Iustrum rovit. Ceterum, quam duo consulares exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis, una praecipua cura Patres populumque incessit, consules primo quoque tempore creandi; et ut eos potissimum crearent, quorum virtus satis tuta a fraude Punica esset: *quam toto eo bello damnosa praepropera ac fervida ingenia imperatorum fuissent, tum eo ipso anno consules, nimia cupiditate conserendi cum hoste manum, in necopinatam fraudem lapsos esse. Ceterum deos immortales, miseritos nominis Romani, pepercisse innoxiiis exercitibus: temeritatem consulum ipsorum capitibus damnasse.*

XXXIV. Quum circumspicerent Patres, quosnam consules facerent, longe ante alios eminebat C. Claudius Nero. Ei collega quaerebatur; et virum quidem eum egregium ducebant, sed promptiorem acrioremque, quam tempora belli postularent, aut hostis Hannibal: temperandum acre eius ingenium moderato et prudenti viro adiuncto collega censebant. M. Livius erat, multis ante annis ex consulatu populi iudicio damnatus. Quam ignominiam adeo aegre tulerat, ut et rus migraret, et per multos annos et urbe et omni coetu careret hominum. Octavo ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et M. Valerius Laevinus consules reduxerant eum in urbem: sed erat veste obsoleta, capilloque et barba promissa, praeferens in vultu habituque insignem memoriam ignominiae acceptae. L. Veturius et P. Licinius censores eum tonderi, et squalorem deponere, et in senatum venire, fungique aliis publicis muneribus coegerunt. Sed tum quoque aut verbo assentiebatur, aut pedibus in sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa M. Livii Macati, quum fama eius ageretur, stantem coegit in senatu senten-

tiam dicere. Tum ex tanto intervallo auditus convertit ora hominum in se, causamque sermonibus praebuit, indigno iniuriam a populo factam, magnoque id damno fuisse, quod tam gravi bello nec opera, nec consilio talis viri usa respublica esset. C. Neroni neque Q. Fabium, neque M. Valerium Laevinum dari collegas posse, quia duos patricios creari non liceret. Eandem causam in T. Manlio esse, praeterquam quod recusasset delatum consulatum, recusaturusque esset. Egregium par consulum fore, si M. Livium C. Claudio collegam adiunxissent. Nec populus mentionem eius rei ortam a Patribus est aspernatus. Unus eam rem in civitate is, cui deferebatur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans. Sordidati rei non miseritos, candidam togam invito offerre: eodem honores poenasque congeri. Si bonum virum ducerent, quid ita pro malo ac noxio damnassent? Si noxium comperissent, quid ita, male credito priore consulatu, alterum crederent? Haec taliaque arguentem et querentem castigabant Patres, et M. Furium, memorantes, revocatum de exsilio, patriam pulsam sede sua restituisse. Ut parentum saevitiam, sic patriae, patiundo ac ferendo leniendam esse. Annisi omnes, cum C. Claudio M. Livium consulem fecerunt.

XXXV. Post diem tertium eius diei praetorum comitia habita. Praetores creati L. Porcius Licinus, C. Mamilius, A. et C. Hostilii Catones. Comitibus perfectis, ludisque factis, dictator et magister equitum magistratu abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam propraetor missus, ut ex ea provincia C. Hostilius Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. Quinctius consul habuerat. Et L. Manlius trans mare legatus iret, viseretque, quae res ibi gererentur: simul, quod Olympiae ludicrum ea aestate futurum erat, quod maximo coetu Graeciae celebraretur, ut, si tuto per nostem posset, adiret id concilium: ut, qui Siculi

bello ibi profugi, aut Tarentini cives relegati ab Hannibale essent, domos redirent, scirentque, sua omnia, quae ante bellum habuissent, reddere populum Romanum. Quia periculosissimus annus imminere videbatur, neque consules in republica erant, in consules designatos omnes versi, quam primum eos sortiri provincias, et praesciscere, quam quisque eorum provinciam, quem hostem haberet, volebant. De reconciliatione etiam gratiae eorum in senatu actum est, principio facto a Q. Fabio Maximo. Inimicitiae autem nobiles inter eos erant, et acerbiores eas indignioresque Livio sua calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna credebatur. Itaque is magis implacabilis erat: et, *nihil opus esse reconciliatione, aiēbat: acrius et intentius omnia gesturos, timentes ne crescendi ex se inimico collegae potestas fieret.* Vicit tamen auctoritas senatus, ut, positis simultatibus, communi animo consilioque administrarent rempublicam. Provinciae iis non permixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed diversae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hannibalem Bruttii, Lucani; alteri Gallia adversus Hasdrubalem, quem iam Alpibus appropinquare fama erat, decreta. Exercitum ex duobus, qui in Gallia, quique in Etruria essent, addito urbano, eligeret, quem mallet, qui Galliam esset sortitus. Cui Bruttii provincia evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet consulum prioris anni, exercitum sumeret. Relictum a consule exercitum Q. Fulvius proconsul acciperet; eique in annum imperium esset. Et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum mutaverant provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt. Legio una data, cui Fulvius proximo anno praefuerat.

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura in dies crescebat. Massiliensium primum legati nuntiaverant, eum in Galliam transgressum: erectosque

adventu eius, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. Missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius et M. Raecius ad rem inspiciendam retulerant, misisse se cum Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, principes Gallorum, omnia explorata referrent. Pro comperto habere, Hasdrubalem ingenti iam coacto exercitu proximo vere Alpes traiecturum: nec tum eum quicquam aliud morari, nisi quod clausae hieme Alpes essent. In locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur creatus inauguratusque: et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marci, qui biennio ante mortuus erat. Hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego. Censa civium capita centum triginta septem millia, centum et octo. Minor aliquanto numerus, quam qui ante bellum fuerat. Eo anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset, comitium tectum esse, memoriae proditum est, et ludos Romanos semel instauratos ab aedilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio. Et plebeiis ludis biduum instauratum ab Q. Mamilio et M. Caecilio Metello aedilibus plebis. Et tria signa ad Cereris iidem dederunt: et Iovis epulum fuit ludorum causa. Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius iterum: qui, quia iam designati provincias sortiti erant, praetores sortiri iusserunt. C. Hostilio urbana evenit: addita et peregrina, ut tres in provincias exire possent. A. Hostilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. Summa legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binae consulum essent; quattuor Hispania haberet; tres praetores binas, in Sicilia, in Sardinia, et Gallia; duas C. Terentius in Etruria; duas Q. Fulvius in Bruttis; duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos; unam

C. Hostilius Tubulus Capuae: duae urbanae ut scriberentur. Primis quattuor legionibus populus tribunos creavit: in ceteras consules miserunt.

XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, novendiale sacrum fuit, quia Veii de coelo lapidaverat. Sub unius prodigij, ut fit, mentionem alia quoque nuntiata: Minturnis aedem Iovis et lucum Maricae; item Atellae murum et portam de coelo tacta. Minturnenses, terribilius quod esset, adiciebant, sanguinis rivum in porta fluxisse. Et Capuae lupus, nocte portam ingressus, vigilem laniaverat. Haec procurata hostiis maioribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum. Inde iterum novendiale instauratum, quod in Armilustro lapidibus visum pluere. Liberatas religione mentes turbavit rursus nuntiatum, Frusinone infantem natum esse quadrimo parem: nec magnitudine tam mirandum, quam quod is quoque, ut Sinuessae biennio ante, incertus, mas an femina esset, natus erat. Id vero haruspices, ex Etruria acciti, foedum ac turpe prodigium dicere: extorrem agro Romano, procul terrae contactu, alto mergendum. Vivum in arcam condidere, provectumque in mare proiecerunt. Decevere item pontifices, ut virgines ter novenae, per urbem euntes, carmen canerent. Id quum in Iovis Statoris aede discerent, conditum ab Livio poeta, carmen, tacta de coelo aedes in Aventino Iunonis Reginae: prodigiumque id ad matronas pertinere, haruspices quum respondissent, donoque divam placandam esse; aedilium curulium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe Romana, intraque decimum lapidem ab urbe, domicilia essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent. Inde donum pelvis aurea facta, lataque in Aventinum, pureque et caste a matronis sacrificatum. Confestim ad aliud sacrificium

eidem divae ab decemviris edicta dies, cuius ordo talis fuit. Ab aede Apollinis boves feminae albae duae porta Carmentali in urbem ductae: post eas duo signa cupressea Iunonis Reginae portabantur: tum septem et viginti virgines, longam indutae vestem, carmen in Iunonem Reginam canentes ibant; illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur. Virginum ordinem sequebantur decemviri coronati laurea, praetextatique. A porta Iugario vico in forum venire: in foro pompa constitit; et, per manus rest data, virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes incesserunt. Inde vico Tusco Velabroque, per Boarium forum, in clivum Publicium atque aedem Iunonis Reginae perrectum. Ibi duae hostiae ab decemviris immolatae, et simulacra cupressea in aedem illata.

XXXVIII. Diis rite placatis, delectum consules habebant acrius intentiusque, quam prioribus annis quisquam meminerat habitum. Nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu: et minus iuventutis erat, unde scriberent milites. Itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dicebantur habere, dare milites cogebant. Quibus recusantibus, edixere in diem certam, ut, quo quisque iure vacationem haberet, ad senatum deferret. Ea die hi populi ad senatum venerunt: Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxuras, Minturnensis, Sinuesanus, et ab supero mari Senensis. Quum vacationes suas quisque populus recitaret; nullius, quum in Italia hostis esset, praeter Antiatem Ostiensemque, vacatio observata est: et earum coloniarum iuniores iureiurando adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se esse extra moenia coloniae suae, donec hostis in Italia esset. Quum omnes censerent, primo quoque tempore consulibus eundem ad bellum, (nam

et Hasdrubali occurrendum esse descendenti ab Al-
pibus, ne Gallos Cisalpinos, neve Etruriam, erectam
in spem rerum novarum, sollicitaret: et Hannibalem
suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruti-
tiis atque obviam fratri ire posset) Livius cunctaba-
tur, parum fidens suarum provinciarum exercitibus:
collegam ex duobus consularibus egregiis exerciti-
bus, et tertio, cui Q. Claudius Tarenti praeesset,
electionem habere: intuleratque mentionem de volo-
nibus revocandis ad signa. Senatus liberam pote-
statem consulibus fecit, et supplendi, unde vellent,
et eligendi de omnibus exercitibus, quos vellent, per-
mutandique, et ex provinciis, quos e republica cen-
serent esse, traducendi. Ea omnia cum summa con-
cordia consulum acta. Volones in undevicesimam
et vicesimam legiones scripti. Magni roboris auxi-
lia ex Hispania quoque a P. Scipione M. Livio missa
quidam ad id bellum auctores sunt: octo millia Hi-
spanorum Gallorumque, et duo millia de legione mi-
litum, equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque.
M. Lucretium has copias navibus adduxisse: et sa-
gittariorum funditorumque ad quattuor millia ex
Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXIX. Auxerunt Romae tumultum literae ex
Gallia allatae ab L. Porcio praetore: *Hasdrubalem
movisse ex hibernis, et iam Alpes transire: octo millia
Ligurum conscripta armataque, coniunctura se trans-
gresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures, qui
eos bello occuparet. Se cum invalido exercitu, quoad
tutum putaret, progressurum.* Hae literae consules,
raptim confecto delectu, maturius, quam constitue-
rant, exire in provincias coegerunt, ea mente, ut
uterque hostem in sua provincia contineret, neque
coniungi, aut conferre in unum vires pateretur. Plu-
rimum in eam rem adjuvit opinio Hannibalis: quod,
etsi ea aestate transiturum in Italiam fratrem credi-

derat, recordando, quae ipse in transitu nunc Rhodani, nunc Alpium, cum hominibus locisque pugnando per quinque menses exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque transitum exspectabat. Ea tardius movendi ex hibernis causa fuit. Ceterum Hasdrubali et sua et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere. Non enim receperunt modo Arverni cum, deincepsque aliae Gallicae atque Alpinae gentes; sed etiam secutae sunt ad bellum. Et quum per munita pleraque transitu fratris, quae antea invia fuerant, ducebat; tum etiam, duodecim annorum assuetudine perviis Alpibus factis, inter mitiora iam hominum transibat ingenia. Invisitati namque antea alienigenis, nec videre ipsi advenam in sua terra assueti, omni generi humano insociabiles erant. Et primo ignari, quo Poenus pergeret, suas rupes suaeque castella, et pecorum hominumque praedam peti crediderant: fama deinde Punici belli, quo duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat, viam tantum Alpes esse: duas praevalidas urbes, magno inter se maris terrarumque spatio discretas, de imperio et opibus certare. Hae causae aperuerant Alpes Hasdrubali. Ceterum quod celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra obsidet magis, quam oppugnat, corruptit. Crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse: et nobilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. Non ipsum solum ea oppugnatio impediit; sed Hannibalem post famam transitus eius, tanto spe sua celeriore, iam moventem ex hibernis, continuerat: quippe reputantem, non solum quam lenta urbium oppugnatio esset, sed etiam quam ipse frustra eandem illam coloniam, ab Trebia victor regressus, tentasset.

XL. Consules, diversis itineribus profecti ab ur.

be, velut in duo pariter bella distenderant curas hominum, simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis intulisset Italiae clades; simul, quum illa angeret cura, *quos tam propitios urbi atque imperio fore deos, ut eodem tempore utrobique respublica prospere gereretur? adhuc adversa secundis pensando rem ad id tempus extractam esse.* Quum in Italia ad Trasimenum et Cannas praecipitasset Romana res, prospera bella in Hispania prolapsam eam erexisse. Postea, quum in Hispania alia super aliam clades, duobus egregiis ducibus amissis, duos exercitus ex parte delessent, multa secunda in Italia Siciliaque gesta quassatam rempublicam excepisse: et ipsum intervallum loci, quod in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur, spatium dedisse ad respirandum. Nunc duo bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces circumstare urbem Romanam, et unum in locum totam periculi molem, omne onus incubuisse. Qui eorum prior vicisset, intra paucos dies castra cum altero iuncturum. Terrebat et proximus annus lugubris duorum consulum funeribus. His anxii curis homines digredientes in provincias consules prosecuti sunt. Memoriae proditum est, plenum adhuc irae in cives M. Livium, ad bellum proficiscentem, monenti Q. Fabio, *ne, priusquam genus hostium cognosset, temere manum consereret,* respondisse: *Ubi primum hostium agmen conspexisset, pugnaturum.* Quum quaereretur, quae causa festinandi esset? *Aut ex hoste egregiam gloriam, inquit, aut ex civibus victis gaudium, meritum certe, etsi non honestum, capiam.* Priusquam Claudius consul in provinciam perveniret, per extremum finem agri Larinatis ducentem in Sallentinos exercitum Hannibalem cum expeditis cohortibus adortus, C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit. Ad quattuor millia hominum occidit, novem signa mili-

taria cepit. Moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes agri Sallentini castra disposita habebat. Itaque, ne cum duobus exerciti-
bus simul confligeret, Hannibal nocte castra ex agro Tarentino movit, atque in Bruttios concessit. Clau-
dius in Sallentinos agmen convertit. Hostilius, Ca-
puam petens, obvius ad Venusiam fit consuli Claudio. Ibi ex utroque exercitu electa peditum quadraginta millia, duo millia et quingenti equites, quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio proconsuli traderet.

XLI. Hannibal, undique contracto exercitu, quem in hibernis, aut in praesidiis agri Bruttii habuerat, in Lucanos ad Grumentum venit, spe recipiendi oppida, quae per metum ad Romanos defecissent. Eodem a Venusia consul Romanus exploratis itineribus contendit, et mille fere et quingentos passus castra ab hoste locat. Grumentum moenibus prope iniunctum videbatur Poenorum vallum: quingenti passus intererant. Castra Punica ac Romana interiacebat campus; colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutris suspecti, quod nihil silvae neque ad insidias latebrarum habebant. In medio campo ab stationibus procursantes certamina, haud satis digna dictu, serebant. Id modo Romanum quaerere apparebat, ne abire hostem pateretur. Hannibal, inde evadere cupiens, totis viribus in aciem descendebat. Tum consul, ingenio hostis usus, quo minus in tam apertis collibus timeri insidiae poterant, quinque cohortes, additis quinque manipulis, nocte iugum superare, et in aversis vallibus considerare iubet. Tempus exsurgendi ex insidiis, et aggrediendi hostem, Ti. Claudium Asellum tribunum militum et P. Claudium praefectum socium edocet, quos cum iis mittebat. Ipse luce prima copias

omnes peditum equitumque in aciem eduxit. Paulo post et ab Hannibale signum pugnae propositum est, clamorque in castris ad arma discurrentium est sublatus. Inde eques pedesque certatim portis ruere, ac palati per campum properare ad hostes. Quos ubi effusos consul videt, tribuno militum tertiae legionis C. Aurunculeio imperat, ut equites legionis, quanto maximo impetu possit, in hostem emittat: ita pecorum modo incompósitos toto passim campo se fudisse, ut sterni obterique, priusquam instruantur, possint.

XLII. Nondum Hannibal e castris exierat, quum pugnantium clamorem audivit. Itaque, excitus tumultu, raptim ad hostem copias agit. Iam primos occupaverat equester terror. Peditum etiam prima legio et dextra ala proelium inibant. Incompósitos hostes, ut quemque aut pediti, aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis, et procurentium ad certamen numero augetur: pugnantesque (quod nisi in veteri exercitu, et duci veteri haud facile est) inter tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decurrentium per colles clamor, ab tergo auditus, metum, ne intercluderentur a castris, inieciisset. Inde pavor incussus, et fuga passim fieri coepta est: minorque caedes fuit, quia propinquitas castrorum brevior fugam percussis fecit. Equites enim tergo inhaerebant: in transversa latera invaserant cohortes, secundis collibus via nuda ac facili decurrentes. Tamen supra octo millia hominum occisa: supra septingentos capti: signa militaria novem adempta: elephantum etiam, quorum nullus usus in repentina ac tumultuaria pugna fuerat, quattuor occisi, duo capti. Circa quingentos Romanorum sociorumque victores ceciderunt. Postero die Poenus quievit. Romanus, in aciem copiis eductis, postquam neminem signa

contra efferre vidit, spolia legi caesorum hostium, et suorum corpora collata in unum sepeliri iussit. Inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit portis, ut prope inferre signa videretur: donec Hannibal tertia vigilia, crebris ignibus tabernaculisque, quae pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis, profectus Apuliam petere intendit. Ubi illuxit, successit vallo Romana acies. Et Numidae ex composito paullisper in portis se valloque ostentare: frustratique aliquamdiu hostes, citatis equis agmen suorum assequuntur. Consul, ubi silentium in castris, et ne paucos quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla cernebat, duobus equitibus speculatum in castra praemissis, postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa iussit: tantumque ibi moratus, dum milites ad praedam discurrunt, receptui deinde cecinit, multoque ante noctem copias reduxit. Postero die prima luce profectus, magnis itineribus famam et vestigia agminis sequens, haud procul Venusiam hostem assequitur. Ibi quoque tumultuaria pugna fuit. Supra duo millia Poenorum caesa. Inde nocturnis montanisque itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret, Metapontum petiit. Hanno inde (is enim praesidio eius loci praefuerat) in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum missus. Hannibal, copiis eius ad suas additis, Venusiam retro, quibus venerat itineribus, repetit, atque inde Canusium procedit. Nunquam Nero vestigiis hostis abstiterat: et Q. Fulvium, quum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine praesidio esset, arcessierat.

XLIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a Placentiae obsidione abcessit, quattuor Galli equites, duo Numidae, cum literis ad Hannibalem missi, quum per medios hostes totam ferme longitudinem

Italiae emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati, a vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium propraetorem deducuntur. Eum primo incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit, edocuerunt, literas se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis literis, sicut erant, signatis, L. Virginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur. Duae simul turmae Samnitium praesidii causa missae. Qui ubi ad consulem pervenerunt, literaeque lectae per interpretem sunt, et ex captivis percunctatio facta; tum Claudius, non id tempus esse reipublicae ratus, quo consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret, audendum aliquid improvisum, inopinatum, quod coeptum non minorem apud cives, quam hostes, terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu verteret; literis Hasdrubalis Romam ad senatum missis, simul et ipse Patres conscriptos, quid pararet, edocet, ut, quum in Umbria se occursum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam arcessant; delectum Romae habeant; exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. Haec senatui scripta. Praemissi item per agrum Larinatem, Marrucinum, Frentanum, Praetutianum, qua exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. Ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites: pronuntiat, occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in ea praesidium velle; ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit in Picenum. Et consul quidem, quantis maximis iti-

neribus poterat, ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris praeesset.

XLIV. Romae haud minus terroris ac tumultus erat, quam fuerat triennio ante, quum castra Punica obiecta Romanis moenibus portisque fuerant. Neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne. Apparebat (quo nihil iniquius est) ex eventu famam habiturum. *Castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce cum exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris, quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter, quum Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora, quam errore hostis, qui ducem inde atque exercitus partem abesse ignoraret. Quid futurum, si id palam fiat? et aut insequi Neronem, cum sex millibus armatorum profectum, Hannibal toto exercitu velit, aut castra invadere, praedae relicta, sine viribus, sine imperio, sine auspicio?* Veteres eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant. *Et ea omnia accidisse, quum unus imperator, unus exercitus hostium in Italia esset: nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in Italia esse. Quippe et Hasdrubalem, patre eodem Hamilcare genitum, aequae impigrum ducem, per tot in Hispania annos Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem, duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis, quam Hannibalem ipsum, gloriari posse. Quippe in iis locis hunc coegisse exercitum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quae miserrima mortis genera sunt, amisisset. Adiciebant etiam periti rerum Hispaniae, haud cum ignoto duce C. Nerone congressurum: sed quem in saltu impedito deprehensus forte, haud secus quam puerum, conscribendis fallacibus conditionibus*

pacis frustratus elusisset. Omnia maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua, metu interprete, semper in deteriora inclinato, ducebant.

XLV. Nero, postquam iam tantum intervalli ab hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur. *Negat ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse, quam suum. Ad certam eos se victoriam ducere. Quippe ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores instructioresque, quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsos, quantumcunque virium momentum addiderint, rem omnem inclinaturos. Auditum modo in acie (nam, ne ante audiretur, daturum operam) alterum consullem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam victoriam facturum. Famam bellum conficere, et parva momenta in spem metumque impellere animos. Gloriam quidem ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos laturos. Semper, quod postremum adiectum sit, id rem totam videri traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, qua admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur. Et, hercule, per instructa omnia ordinibus virorum mulierumque, undique ex agris effusorum, inter vota et preces et laudes ibant: illos praesidia reipublicae, vindices urbis Romae imperiique appellabant: in illorum armis dextrisque suam liberumque suorum salutem ac libertatem repositam esse. Deos omnes deasque precabantur, ut illis faustum iter, felixque pugna, matura ex hostibus victoria esset: damnarenturque ipsi votorum, quae pro iis suscepissent. Ut, quemadmodum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovantibus victoria obviam irent. Invitare inde pro se quisque, et offerre, et fatigare precibus, ut, quae ipsis iumentisque usui essent, ab se potissi-*

num sumerent. Benigne omnia cumulata dare. Modestia certare milites, ne quid ultra usum necessarium sumerent: nihil morari, nec ab signis absistere cibum capientes: diem ac noctem ire: vix, quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare. Et ad collegam praemissi erant, qui nuntiarent adventum, percunctarenturque, clam an palam, interdiu an noctu, venire sese vellet, iisdem an aliis considerare castris. Nocte clam ingredi melius visum est.

XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tribunum tribunus, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet. Neque enim dilatari castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis sentiret: et coartatio plurium in angusto tendentium facilius futura erat, quod Claudianus exercitus nihil ferme, praeter arma, secum in expeditionem tulerat. Ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat; offerentibus sese ultro et veteribus militibus perfunctis iam militia, et iuvenibus, quos certatim nomina dantes, si quorum corporis species roburque virium aptum militiae videbatur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant: et quingentos ferme inde passus Hasdrubal aberat. Itaque quum iam appropinquaret, tectus montibus substitit Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi, ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, eum summa omnium laetitia hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor affuit. Castra iuncta consulum castris habebat: et ante adventum eorum, per loca alta ducendo exercitum, quum modo insideret angustos saltus, ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat. Is tum in consilio aderat. Multorum eo incli-

nant sententiae, ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnae differretur. Nero non suadere modo, sed summa ope orare institit, *ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando facerent. Errore, qui non diuturnus futurus esset, velut torpentem Hannibalem, nec castra sua sine duce relicta aggredi, nec ad sequendum se iter intendisse. Antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse, redireque in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali, et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi veñit, Hasdrubali coniungatur. Extemplo signum dandum, et exeundum in aciem: abutendumque errore hostium absentium praesentiumque; dum neque illi sciant cum paucioribus, nec hi cum pluribus et validioribus rem esse. Consilio dimisso, signum pugnae proponitur, confestimque in aciem procedunt.*

XLVII. Iam hostes ante castra instructi stabant. Moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, proventus ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos. Multitudo quoque maior solita visa est. Suspensus enim id, quod erat, receptui propere cecinit, ac misit ad flumen, unde aquabantur: ubi et excipi aliqui possent, et notari oculis, si qui forte adustioris coloris, ut ex recenti via, essent; simul circumvehi procul castra iubet specularique, num auctum aliqua parte sit vallum: et ut attendant, semel bisne signum canat in castris. Ea quum ordine omnia relata essent, castra nihil aucta errorem faciebant. Bina erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant: una M. Livii, altera L. Porcii: neutris quicquam, quo latius tenderetur, ad munimenta adiectum. Illud veterem ducem assuetumque Romano hosti movit,

quod semel in praetoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse: duos profecto consules esse; et quonam modo alter ab Hannibale abscessisset, cura angebat. Minime id, quod erat, suspicari poterat, tantae rei frustratione Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata habuerit, ignoraret. Profecto haud mediocri clade absterritum insequi non ausum. Magnopere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset: Romanisque eadem iam fortuna in Italia, quae in Hispania, esset. Interdum, literas suas ad eum non pervenisse, credere: interceptisque iis, consulem ad sese opprimendum accelerasse. His anxius curis, extinctis ignibus, vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri iussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parum intente asservati, alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. Ita desertum a ducibus agmen primo per agros palatur; fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim, atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, ripa fluminis signa ferri iubet: et per tortuosi annis sinus flexusque errorem volvens haud multum processit, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, transiturus. Sed quum, quantum mare abscedebat, tanto altioribus coercentibus annem ripis, non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XLVIII. Nero primum cum omni equitatu advenit: Porcius deinde assecutus cum levi armatura. Qui quum fessum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et iam, omisso itinere, quod fugae simile erat, castra metari Poenus in tumulto super fluminis ripam vellet; advenit Livius peditum omnibus copiis, non itineris modo, sed ad conserendum ex-

templo proelium instructis armisque. Sed ubi omnes copias coniunxerunt, directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit: media acies praetori tuenda datur. Hasdrubal, omissa munitione castrorum, postquam pugnandum vidit, in prima acie ante signa elephantos collocat. Circa eos laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum iis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat. Ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maxime in vetere milite spem habebat) sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi; sed longior, quam latior, acies erat. Gallos prominens collis tegebat. Ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrat. Dextra omnis acies extra proelium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne aut a fronte, aut ab latere aggrederentur. Inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque caedes utrimque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque Romanorum: ibi Hispani, vetus miles peritusque Romanae pugnae, et Ligures, durum in armis genus. Eodem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant antesignanos, et iam signa moverant loco: deinde crescente certamine et clamore, impotentius iam regi, et inter duas acies versari, velut incerti quorum essent: haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius, *Quid ergo praecipiti cursu tam longum iter emensi sumus?* clamitans militibus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non videbat posse; cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis segnem, quam pugnam, futuram cernebat, post aciem circumducit: et, non hostibus modo, sed etiam suis inopinantibus, in sinistrum hostium latus incurrit; tantaque celeri-

tas fuit, ut, quum ostendissent se ab latere, mox in terga iam pugnarent. Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque: et ad Gallos iam caedes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit. Nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi, stratique somno passim per agros: et, qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, vix arma humeris gestabant. Et iam diei medium erat, sitisque et calor hiantes caedendos capiendosque affatim praebebat.

XLIX. Elephanti plures ab ipsis rectoribus, quam ab hoste, interfecti. Fabrile scalprum cum malleo habebant: id, ubi saevire belluae ac ruere in suos coeperant, magister inter aures positum, ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis in tantae molis bellua inventa erat, ubi regendi spem vicissent: primusque id Hasdrubal instituerat, dux quum saepe alias memorabilis, tum illa praecipue pugna. Ille pugnantes hortando, pariterque obeundo pericula, sustinuit: ille fessos abnuentesque taedio et labore, nunc precando, nunc castigando, accendit: ille fugientes revocavit, omissamque pugnam aliquot locis restituit. Postremo, quum haud dubie fortuna hostium esset, ne superesset tanto exercitui suum nomen secuto, concitato equo se in cohortem Romanam immisit. Ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit. Nunquam eo bello una acie tantum hostium interfectum est, redditaque aequa Cannensi clades, vel ducis, vel exercitus interitu, videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa: capta quinque millia et quadringenti: praeda alia magna tum omnis generis, tum auri etiam argentique. Civium etiam Romanorum, qui capti apud hostes erant, supra tria millia capitem

recepta. Id solatii fuit pro amissis eo proelio militibus. Nam haudquaquam incruenta victoria fuit: octo ferme millia Romanorum sociorumque occisa. Adeoque etiam victores sanguinis caedisque ceperat satietas, ut postero die, quum esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut proelio non affuissent, aut inter caedem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo, aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri; *Supersint, inquit, aliqui nuntii, et hostium cladis, et nostrae virtutis.*

L. Nero ea nocte, quae secuta est pugnam, citatiore, quam inde venerat, agmine, die sexto ad stativa sua, atque ad hostem pervenit. Iter eius frequentia minore, quia nemo praecesserat nuntius, laetitia vero tanta, vix ut compotes mentium prae gaudio essent, celebratum est. Nam Romae neuter animi habitus satis dici enarrarique potest; nec quo incerta exspectatione eventus civitas fuerat, nec quo victoriae famam accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem, aut senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit, aut populus e foro. Matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versae, per omnia delubra vagae suppliciiis votisque fatigare deos. Tam sollicitae ac suspensae civitati fama incerta primo accidit, duos Narnienses equites in castra, quae in faucibus Umbriae opposita erant, venisse ex proelio, nuntiantes caesos hostes. Et primo magis auribus, quam animis, id acceptum erat, ut maius laetiusque, quam quod mente capere, aut satis credere possent: et ipsa celeritas fidem impediabat, quod biduo ante pugnatum dicebatur. Literae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris afferuntur de Narniensium equitum adventu. Eae literae, per forum ad tribunal praete-

ris latae, senatum curia exciverunt: tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiae concursus est, ut adire nuntius non posset, trahereturque a percunctantibus vociferantibusque, ut in Rostris prius, quam in senatu, literae recitarentur. Tandem summoti et coerciti a magistratibus: dispensarique laetitia inter impotentes eius animos potuit. In senatu primum, deinde in concione, literae recitatae sunt: et, pro cuiusque ingenio, aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat, quam legatos consulumve literas audissent.

LI. Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est. Tum enimvero omnis aetas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes. Ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit. Legati (erant L. Veturius Philo, P. Licinius Varus, Q. Caecilius Metellus) circumfusi omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt; quum alii ipsos, alii comites eorum, quae acta essent, percunctarentur, et ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum aegre in curiam perventum esset, multo aegrius summoti turba, ne Patribus misceretur, literae in senatu recitatae sunt. Inde producti in concionem legati. L. Veturius, literis recitatis, ipse planius omnia, quae acta erant, exposuit cum ingenti assensu, postremo etiam clamore universae concionis, quum vix gaudium animis caperent. Discursum inde ab aliis circa templa deum, ut grates agerent; ab aliis domos, ut coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent. Senatus, quod M. Livius et C. Claudius consules, incolumi exercitu, ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit. Eam supplicationem C. Hostilius

praetor pro concione edixit, celebrataque a viris feminisque est. Omnia templa per totum triduum aequalem turbam habuere: quum matronae amplissima veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutae metu, deis immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ea victoria movit: ut iam inde, haud secus quam in pace, res inter se contrahere, vendendo, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo, auderent. C. Claudius consul quum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proiici ante hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem, et expromere, quae acta essent, iussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, *agnoscere se fortunam Carthaginis*, fertur dixisse: castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, exiitos sedibus suis, et Lucanorum qui suae ditionis erant, in Bruttium agrum traduxit.

EPITOME LIBRI XXVIII.

Res in Hispania prospere gestae a Silano, Scipionis legato, et ab L. Scipione fratre adversus Poenos, a Sulpicio proconsule et ab Attalo rege Asiae adversus Philippum regem Macedonum, pro Aetolis, referuntur. Quum M. Livio et Claudio Neroni consulibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provincia sua rem gesserat, quadrigis invectus est; Nero, qui in collegae provinciam, ut victoriam eius adiuveret, venerat, equo est secutus, et in hoc habitu plus gloriae reverentiaeque, habuit: nam et plus in bello, quam